

*Мирзо Улугбек номидаги Ўзбекистон Миллий  
университетининг 95 йиллигига бағишланади*

**МУММИНЖОН ХЎЖАЕВ,  
ДИЛМУРОД ЖУМАНОВ**

**ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ  
МЕРОСИДА ОБОД ТУРМУШ  
ТАРЗИ ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАР**

*Тарихий-фалсафий ва ахлоқий таҳлил*

Тошкент  
«Истиқлол нури»  
2013

УЎК: 94(092)  
821.512.133(092)

КБК: 87.7

X-98

Хўжаев М.

Шарқ мутафаккирлари меросида обод турмуш тарзи ҳақидаги  
ғоялар: тарихий-фалсафий ва ахлоқий таҳлил / М. Хўжаев, Д. Жуманов;  
масъул муҳаррир: М. Абдурахмонов. – Тошкент. «Истиқлол нури», 2013. – 120 б.

**КБК: 87.7**

Масъул муҳаррир:  
*Тарих фанлари доктори, профессор*  
**Муҳаммаджон АБДУРАҲМОНОВ**

Тақризчи:  
*Фалсафа фанлари номзоди, доцент*  
**Бахтиёр ЖАЛИЛОВ**

Нашриёт муҳаррири:  
**Бехзод ҚОБУЛОВ**

*Ушбу рисоладан Шарқ мутафаккирларининг обод турмуш  
ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, панд-насиҳатлари, шунингдек, улар-  
нинг ҳаёти, фаолиятига доир ибратли воқеалар баёни ўрин олган.  
Китоб кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган.*

**ISBN 978-9943-4099-7-2**

© М. Хўжаев, Д. Жуманов  
© “Истиқлол нури” нашриёти  
2013 йил.

## ЎЗБЕКИСТОН – ОБОД ТУРМУШ ТАРЗИ ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАР БЕШИГИ

### *Муқаддима ўрнида*

Обод турмуш тарзини – шакллантириш инсониятнинг кўхна орзуларидандир. Бу йўлда заҳмат чекиб не-не улуғ зотлар изландилар, ёвқур паҳлавонлар мардларча она заминларини ҳимоя қилдилар. Икки дарё оралиғида яшаган буюк халқимиз шу тариқа асрлардан асрларга обод турмуш тарзи ҳақидаги ғояларни такомиллаштириб, маданият ва илм-фан бобида дунёнинг илғор миллатларидан бирига айланди.

2013 йил Ўзбекистонда “Обод турмуш йили” деб аталди.

Бу хабарни илк марта эшитган ватандошимиз ёдига бобо тарих, соҳибқаромат аجدодларимиз, жасур бобокалонларимиз келади. Ўйлаб кўрилса, ақлу иймони саломат инсон борки, обод турмуш азда бўлиб келган. Биз – ўзбеклар-ку, инчунун. Демак, моҳиятан олганда, Президентимизнинг айтган “Обод турмуш йили” иборасининг замирида буюк Ватандошларимиз меросига муносиб ворис бўлишга чақириқ бор. Нафақат ўзини, оиласини, халқини, балки бутун инсониятни обод ва озод турмуш кечиришга чорлаб ўтган улуғ алломаларимиз ниятларини амалга ошириш, пировардида, бугунги мураккаб замонда миллий анъаналаримизга янада садоқатли бўлишга даъват бор.

Шу ўринда тарихга бир назар ташлаб, бу борадаги қарашлар манзарасини ёдга олсак.

“Миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи – туркнинг бош бўғини” (соҳибқирон Амир Темур сўзи) бўлган ўзбек халқи дунё аҳлига самовий тулпорлар, нафис қоғозлар, асл чинилар, пўлат қиличлар, сархил мевалар орқали

танилган. Бу юрт ўғлонлари дунёнинг энг мўътабар илм даргоҳларида асосий вазифаларни бажаришган. Ибратли жихати шундаки, обод турмуш тарзи ва лукмаи ҳалол ақидасига мувофиқ, илм-фан борасида беназир бўлган уламою фақиҳларимиз ҳунар ўрганиб, касб ўрганиб, шунинг орқасида тирикчилик ўтқаришган. Масалан, Ҳазрати имом номи билан машҳур Ал-Қафғол Шоший қулфсоз бўлганлари, митти қулф-калит ясаб, замондошларини лол қолдирганлари маълуму машҳур...

Хўш, ободлик нима ўзи? У фақат моддий тушунчами ёки кўнғилнинг поклиги, имоннинг саломатлиги, таннинг сихатлиги, кишининг ойдин ҳис-туйғуларга эшлиги ҳам мазкур тушунчанинг табиатида борми?..

Бир сўз билан айтганда, ободлик, айниқса, у турмушга нисбатан ишлатилганда, кўркам бир ҳаёт тарзини, аҳил-иноқ ҳаётни, покиза турмушни ифода этади. Бунда ўша маънавий поклик ҳам алоҳида ўрин тутади. Бинобарин, обод тушунчасини фақатгина тозалик ва озодаликка боғлаб тушуниш ва тушунтириш нотўғри.

Лекин, шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, обод турмуш деганда, аввало жисмоний, сўнгра руҳан поклик назарда тутилади. Яъни, тушунчада моддий ҳисса устунроқ.

Ўзбекистон Республикасида, мана, 22 йилдирки, ободлик, ободончилик ишларига алоҳида эътибор бериб келинмоқда. Бирон йиғин ёки бирон тадбир йўқки ободлик, кўркамлик каби эзгу тушунчаларга эътибор берилмаса.

Республика Президенти И.А.Каримов “Юксак маънавият – енгилмас куч” асарида “Маънавиятни шакллантирадиган асосий мезонлар” тўғрисида фикр юритиб дунёда ном қолдирган олимларни эслатиб, буюк олим Ибн Сино ҳақида қуйидагиларни таъкидлайди: “Ноёб фазилатлар соҳиби бўлмиш машҳур аллома Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асари неча асрлар давомида Европанинг энг

нуфузли олий ўқув юртларида асосий тиббиёт дарсликларидан бири сифатида ўқитиб келингани, дунё миқёсида “Медицина”, “Соғлом турмуш тарзи” деган тушунчаларнинг фундаментал асоси бўлиб хизмат қилгани, албатта, чуқур ҳаётий ва илмий заминга эга. Аниқроқ қилиб айтганда, бу беназир алломанинг бутун илмий фаолияти дунё тараққиётини инсонпарварлик руҳида, яъни, маънавий негизда ривожлантиришга улкан таъсир ўтказди, деб айтишга барча асослар бор”.<sup>1</sup>

Ҳар йили кўклам келиши билан, баҳорги тенгкунлик – Наврўзи олам арафасида юртимизда улуг бунёдкорлик ишлари авж олади. Бободехкон ўз ишини, аввало атрофмухитни, яшаб турган манзил-маъвосини саранжом-саришта қилишдан бошлайди. Маҳалла-кўй бир тану бир жон бўлиб, ҳашар йўли билан кўчалару ариқларни тозалайдилар, қўйингчи, эл-юрт ободлик сари, покизалик сари ошиқади. Бундай гўзал манзара дунёнинг ҳеч бир ерида йўқ. Зотан, ободлик ҳаваси қалби пок, Ватанпарвар инсонлардагина жўш уради.

Шу маънода, кириб келаётган 2013 йилнинг Ўзбекистонда «Обод турмуш йили», деб эълон қилиниши халқ фаровонлигини ошириш йўлида олиб борилаётган ишларни янги босқичга кўтариш, таъбир жоиз бўлса, фойдаланилаётган имкониятларни янада кенгайтиришда долзарб аҳамият касб этади.

Обод турмуш кўнгилдаги хотиржамлик, юртдаги осойишталикдан бошланади ва ундан маънавий куч-қувват олади. Юртбошимизнинг «Мустаҳкам оила йили»да қўлга киритилган натижаларни сарҳисоб қилиб, кейинги йилни «Обод турмуш йили» деб эълон қилишларига айна шу нуқтаи назардан ёндашсак, масаланинг моҳиятига янада яқинлашамиз.

Агар поёнига етган «Мустаҳкам оила йили» Давлат

---

<sup>1</sup> Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Т.: “Маънавият”, 2008, 43-бет.

дастури доирасида барча молиявий манбалар ҳисобидан 2 триллион сўмдан ортиқ ҳамда 100 миллион АҚШ долларида зиёд маблағ сарфланганини инобатга олсак, чиндан ҳам Ўзбекистонда амалга оширилган ишларнинг кўлами ва миқёсини яққолроқ ҳис этамиз. Шунингдек, ёш оилаларга ғамхўрликни кучайтириш, уларни ҳуқуқий ва ижтимоий жихатдан ҳимоя қилишни янада кучайтириш, моддий ва маънавий жихатдан қўллаб-қувватлаш масалалари ўтаётган йилнинг энг муҳим масалалари саналганини таъкидлаш жоиз. «Ёш оилаларни ижтимоий қўллаб-қувватлашга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида»ги ҳукумат қарори асосида 2012 йилда ҳар бири 48 та хонадондан иборат бўлган 100 та кўпқаватли уй қурилгани ҳам бунга мисол бўлиши мумкин.

Ана шу даврда оилалар фаровонлиги ва даромадини ошириш учун тижорат банклари томонидан қарийб 80 миллиард сўмга яқин, касб-ҳунар коллежи битирувчиларининг бизнес лойиҳаларини молиялаштириш учун эса салкам 47 миллиард сўм миқдоридан микрокредитлар ажратилди.

2012 йилда қишлоқ аҳоли пунктларини марказлашган тармоқлар орқали тоза ичимлик суви билан таъминлашни янада яхшилаш бўйича қўрилган қўшимча чора-тадбирларга асосан қарийб 108 миллиард сўм ва 96 миллион АҚШ доллари миқдоридан маблағ сарфланиб, 1 минг 220 километрдан зиёд янги сув тармоқлари барпо этилган.

Юртимизда ўтган йиллар мобайнида тўпланган тажриба шуни кўрсатмоқдаки, йилга фақат чиройли ном бериш эмас, балки бу ғояни умумхалқ манфаатига дахлдор бўлган аниқ мақсад ва мазмун, таъсирчан ва самарали тадбирлар билан ҳаётга татбиқ этиш хал қилувчи аҳамият касб этмоқда. Яъни Президентимиз таъкидлаганларидек, «Йилга ном бериш негизида авваламбор ҳар бир одам, ҳар бир оила, қолаверса, бутун халқимизнинг ҳаёлидан ўрин

олган вазифаларни амалга ошириш, тараққиётимизни жадаллаштириш, ҳаётимизни янада фаровон қилиш – айна шу каби эзгу мақсад-муддаолар туриши лозим».

Шу маънода, янги – 2013 йилга «Обод турмуш йили» деб ном берилиши чиндан ҳам юртдошларимиз кўнглидаги ниятларининг ижобати бўлди, дейиш мумкин. Чунки обод турмуш, гўзал ҳаёт, деган тушунчалар азал-азалдан онгу тафаккуримизда, энг аввало, фаровонлик, тўкинлик, мўлкўлчилик, қут-барака, бозорлардаги арзончилик маъноси-ни англатади. Шунинг учун ҳам бугун фаровонлик тушунчаси Ватан равнақи ва юрт тинчлиги деган эзгу ғоянинг асосий мазмун-моҳиятини ташкил этади.

Шу ўринда собиқ шўролар даври манзарасини бир ёдга олайлик. Ободлик, обод турмуш қаерда бўлади? Албатта, оилада. Шунинг учун, дастлаб оиланинг маънавий-ахлоқий дунёқарашини юксалтириш керак. Оилада ободлик бўлса, маҳаллада, қишлоқда, туманда, вилоятда, республикамизда ободлик, тинчлик-осойишталик ҳукм суради. Шўро даврида эса, оиланинг аҳволи ғоят аянчли бир тусга келиб қолган эди. Фақатгина Ўзбекистон Республикаси давлат мустақиллиги қўлга киритилгач, мустабид тузум пайтида оёқ ости бўлган қадриятларимиз тиклана бошланди. Хусусан, оилага нисбатан давлат сиёсати умрбоқий миллий хусусиятларимизни инобатга олган ҳолда олиб борилди. Собиқ шўролар тузумининг инсоният томонидан рад этилишини асосий сабабларидан бири, шубҳасиз, оилага безътиборлик, маънавий бўҳрон эди.

Президент Ислом Каримовнинг тарихий аҳамиятга эга улкан маънавий жасорати туфайлигина аҳоли ўртасида обод турмуш тарзини тарғиб этиш, оила мустаҳкамлигининг ҳуқуқий, ахлоқий, моддий ва маънавий асосларини яратиш борасида улкан ҳажмдаги ишлар амалга оширилди. Қайд этиш ўринлики, оилада обод турмуш тарзини шакллантириш масалалари ривожланиш-

нинг “�збек модели”ни ўзига хос бир таркибий қисмидир. Шунингдек, бу йўналишдаги кенг қўламли илмий ҳамда амалий ислохотлар, уларнинг натижалари махсус илмий тадқиқот олиб боришни тақозо қилади. Бу битиклар эса айни мақсаддаги дастлабки изланишлардан биридир.

Президентимиз И.А. Каримовнинг оилада обод, соғлом турмуш тарзини қарор топтириш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари, асарлари, нутқ ва мақолалари ушбу рисоламизни ёзишда қимматли манба бўлиб хизмат қилди.

Буюк мутафаккирлар Маҳмуд Қошғарий, Абу Али Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, Форобий, Алишер Навоий, Нодирабегим, Аҳмад Заки Валидий ва бошқа мутафаккирларнинг асарларида оилада, эл-улусда обод турмуш маданиятини шакллантиришга доир қимматли мулоҳазалар илгари сурилганки, мазкур китобимизда ана ўша мулоҳазаларга суяндик, уларни билганимиз қадар бугунки кун мақсадларига, вазифаларига мутаносиб шаклда шарҳладик. Буюк мутафаккир Алишер Навоий асарларида обод турмуш, оила маънавияти ва унинг ижтимоий тараққиётга таъсири муаммосига дахлдор теран фалсафий фикр-мулоҳазалар мавжудки, улар мавзу доирасида таҳлил қилинади, қиёсий ўрганилади.

Ҳайратланарли жиҳати шундаки, мутафаккирларимиз обод турмушнинг қанчалар улкаш машаққатлар эвазига бунёд бўлишини чуқур тушунганлар ва қатъий амал қилганлар. Энг муҳими, дарахт эк, боғ ярат, дея авлодларга ўлмас эзгу сўзларни васият қилиб қолдирганлар. Бу ҳақда гап кетганда, ҳазрат соҳибқирон барпо этган 14 та боғни – бири биридан гўзал чаманзорларни эсга олиш ўринли. Ёки бўлмаса, қай юртга бормасин, қай элда умргузаронлик қилмасин мухташам бино солиб, сўлим боғроғлар яратган ўзбегимнинг донгдор тарихига бир назар ташлашнинг ўзи кифоя.

Хулоса ўрнида, обод турмуш ҳақидаги Шарқ мутафак-



кирларининг қарашлари, аждодларимизнинг тутимлари, эзгу урф-одатларимиз ҳақида сўзламоқни ният қилиб, ушбу рисолани бугун эътиборингизга ҳавола қилмоқдамиз. Муҳтарам китобхонлар ушбу рисолани ўқиб, ўзлари учун муайян даражада қониқиш ҳосил қилсалар, биз муаллифлар шунча бахтиёр бўлур эдик. Ишдаги хато ва нуқсонлар учун маъзур тутишларини сўраб, ўқимоққа ниятланганингиз – қўлингиздаги китоб мутолааси хайрли кечишини тилаймиз.

## I-ФАСЛ. ОБОД ТУРМУШ ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ АЗАЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИДАНДИР

### 1. “АВЕСТО”ДА БЎЙ КЎРСАТГАН ҲАҚИҚАТЛАР...

Обод турмуш тарзининг шаклланишида, шубҳасиз, буюк шахсларнинг, бебаҳо маданий ёдгорликларнинг улкан ўрни, ахамияти мавжуд. Хусусан, яккахудоликка асосланган илк дин – зардуштийлик айнан бизнинг заминимизда пайдо бўлган ва бу ақидаги кўра, кўнгил ва тана – жисм ободлиги, покизаликка катта ургу берилган. Шунини алоҳида қайд этиш зарурки, зардуштийликнинг муқаддас китоби бўлмиш “Авесто” айна мавзуда жуда кўп маълумотлар беради. Ўша антик даврларда яшаган аждодларимиз турмуш тарзи, озодалик мезонлари, атроф-муҳитга муносабати билан танишиб, бугун биз оддий ҳол тарзида қабул қилаётган ахлоқий меъёрларнинг келиб чиқиши, илдизлари намоён бўлади.

Янги диннинг асосчиси Зардушт милoddан аввалги VII аср охири VI аср биринчи ярмида яшаган. У Хоразм томонларга яшаган Спитама қавмидан (сўғдийча Спитамен деган исм ҳам шундан келиб чиққан) бўлиб, отаси – Пурушасп, онаси – Дуғдова исмли аёл бўлган.

Зардуштийлик таълимотига кўра бу дунёнинг ибтидо-си бўлганлиги каби интиҳоси ҳам муқаррар, яъни борлик вақт, замон ўлчамида чексиз эмас. Ҳаёт эса яхшилик ва ёмонлик, рост ва ёлғон, ёруғлик ва зулмат ўртасидаги азалий ва абадий, доимий ва келиштириб бўлмайдиган курашлардан иборат. Ёруғлик, яхшилик ва эзгулик кучларини Ахура-Мазда ва муқаддас рух “Спента-Майн”, қора зулмат, ёвузлик кучларини эса бузғунчи рух Анграманю (кейинчалик Ахриман дейилган А.А.) бошқаради.

Ахриман қўшинлари таркибига девлар, олдинги худолар, ҳасад, ялқовлик, ёлғончилик каби жонлантирилган ёмон тушунчалар, ёвуз кучлар ва жодугарлар кирган бўлиб улар оловга, ерга, сувга, чорвага зиён етказишга ҳаракат қилганлар. Ахриман ўлим, қиш, совук, жазирама иссиқ, зарарли ҳайвонлар ва ҳашаротларни яратган.

Зардуштийлик ақидасига кўра, яхшилик ва ёмонлик инсонларнинг ботини – ички дунёсида. Шундай экан, инсон яхшилик учун курашмоғи зарур.

Лекин дунёда Ахриман отлиғ ёвуз дев бор. Шу боис, инсон қалби, кенг маънода, бутун дунё яхшилик ва ёмонлик, нафс ва сабр, ҳасад ва ҳавас сингари қарама қаршилиқлар аро кураш майдонидир. Бинобарин, зардуштийликнинг ўзаги уч сўз “Гуманту” – эзгу фикр, “Гутка” – эзгу сўз, “Гваршита” – эзгу амал.<sup>1</sup>

“Авесто”, аввало, буюк умуминсоний қадриятдир.

Унда маздопарастлик динининг асосий қоидалари, ўша даврдаги ижтимоий-иқтисодий ва маданий жараёнлар, илк давлатчилик анъаналари, турли ижтимоий муносабатлар, умуман олганда, обод турмуш тарзи ва у билан боғлиқ урф-одатларга оид қимматли маълумотлар мавжуд.

Агар таъбир жоиз бўлса, “Авесто”ни кўхна Шарқ донишмандининг обод турмуш тарзи ҳақидаги ғоя ва ҳикматларининг мажмуаси дея аташ мумкин.

“Авесто” Яшт китобида хотин-қизларнинг ҳақ-ҳуқуқини эъзозлаш, оила ободлиги ва мустаҳкамлигига эришиш, ота-онанинг фарзанд олдидаги, фарзандларнинг ота-она олдидаги бурчи, фарзандларни оила қуришга тай-ёрлаш, обод турмуш анъаналари ва маросимларига оид фикр-мулоҳазалар баён этилган.

Зардуштийликда ибодатдан олдин белбоғни ечиб, юз-қўллари ва оёқларини сув билан поклаш таомили бор эди. Бу маросим шунчаки ибодат, покланишгина эмас, балки қалб осудалигига эришиш – аввало жисмонан поклик

---

<sup>1</sup> Маковельский А.О. Авеста. Баку, АН Азарб. ССР, 1960, С. 100

ҳосиласи эканлиги тўғрисидаги ўлмас дунёқараш ҳамдир.

Бугунги кунда никоҳ, аҳду вафо, оилапарварлик глобаллашув бўҳронида жуда катта талотўпга учрамоқда. Ахборот хуружлари, турли жирканч медиа махсулотларнинг ташвиқоти боис, ёшларда оила институтига нисбатан қандайдир совуқ, бегона муносабат шаклланиб бормоқда. Аммо, шуни унутмаслик керакки, жуда қадим илдишларга эга бўлган оилаварлик тамойили ҳар бир ўзбекнинг қон-қонига синггиб кетган. Баъзи ёқимсиз ҳолатлар эса мафкуравий иммунитетнинг ҳали тўла шаклланиб улгурмагани билан боғлиқ.

Зардуштийлар жамоаси орасида никоҳ бир умрга муҳрланган. Бир эркакка икки никоҳ ёки вақтинча никоҳ мумкин бўлмаган. Эр-хотиннинг бир-бирига хиёнати қаттиқ қораланган, бегона эркак билан жуфтлашган аёл бадном этилган, жазоланган ва никоҳдаги эр учун “ҳаром” ҳисобланган<sup>1</sup>. Шунингдек, оила қуриш, насл қолдириш катта савоб амал ҳисобланган: “Авесто”нинг Вендидот қисми тўртинчи фарғатида “кимнинг хотини бўлса, у хотинсиз ва дунёдан фарзандсиз ўтаётган кимсадан яхшироқдир”<sup>2</sup> – дейилади.

Асрлар давомида шаклланган зардуштийлик обод турмуш анъаналари кейинчалик ислом даврида ҳам оилавий маросимларимизда ўз кўринишларини йўқотмаган ва ҳаттоки, бугунги кунда ҳам исломий анъаналар таркибида муайян ўзгаришлар билан сақланиб қолган.

Ўзбекларнинг обод турмуш тарзи ҳақидаги тушунчалари, маросим ва расм-русумлари мазмун-моҳиятига кўра, зардуштийлик ақидаси бағрида юкорида даражада шаклланган.

“Авесто”да оила бутунлигини сақлашга алоҳида эъти-

---

<sup>1</sup> Аширов А. “Авесто” ва зардуштийларнинг оила-турмуш маросимлари ҳақида// Ўзбекистонда ижтимоий фанлар. 2002. №1. 50-саҳифа.

<sup>2</sup> “Авесто”. А.Маҳкам таржимаси. 121-саҳифа.

бор қаратилиши баробарида никоҳ тартиблари, эр-хотин мажбуриятлари, никоҳни бекор қилишнинг сабаб ва шартлари батафсил баён этилган. Гарчанд, никоҳни бекор қилиш ўта хунук ҳолат ҳисобланса-да, фақат айрим ҳолларда, шунда ҳам руҳонийларнинг чуқур такширув ва хулосаларидан сўнггина ажримга рухсат берилган. Агар ўртада фарзанд бўлса, ажрим масаласи, ҳатто муҳока ҳам қилинмаган. Бу одат замирида ҳам бугунги ахлоқий меъёрларга жуда яқин келадиган ҳикмат мужассам эканлигини сезиб турган бўлсангиз керак, албатта. Дарвоқе, ҳозирда никоҳ маросимлари маслаҳатсиз ўтмайди. Ваҳоланки, айна анъананинг илдизлари ҳам ўша қадим зардуштийлик таълимотига тақалади.

Бундан ташқари, зардуштийликда қиздир-ўғилдир – инсоннинг ёлғиз яшаши қаттиқ қораланган. Балоғатга етган қиз бола ота-она, жамоа райини писанд қилмай, зурриёт қолдиришни истамай турмуш қурмаса, у қопга солиниб, йигирма беш дарра калтакланган. Эркаклар 17 ёшида уйланиш ҳуқуқига эга бўлишган. Агар эркак киши зурриёт қолдириш қобилиятига эга бўлса-ю, аммо уйланмаса, унга тамға босилиб, бадном қилиш мақсадида белига ҳар доим темир камар боғлаб юришга мажбур этилган<sup>1</sup>.

“Авесто”да қайд қилинишича, эркак киши, аввало уйланиш учун моддий ва маънавий томондан тўқ ва бақувват бўлмоғи лозим. Ва бунинг учун у ўз вақтида тўйиб овқатланиши зарур, акс ҳолда эркак киши ўз хизмат ва бурчларини бажара олмайди. Еб-ичмайдиган инсоннинг тоат-ибодат қилишга кучи етмайди. Эр-хотинлик вазифасини адо этишга қуввати етмайди, соғлом фарзандларни дунёга келтира олмайди<sup>2</sup>.

Эътибор қилинг: моддий ва маънавий томондан тўқ ва бақувват бўлиш, пировардида, оиланинг, кенг маънода жамиятнинг тўқис, беташвиш ҳаёт кечирishiга замин

<sup>1</sup> Ҳомидов Ҳ. “Авесто” файзлари. 60-саҳифа.

<sup>2</sup> Маковельский А.О. Авеста. -Баку, 1960. С.84.

яратар экан, нега энди ёш-ёш йигитларнинг илиги тўлиша бошлаган пайтиданоқ уларга алоҳида эътибор бериш мумкин эмас? Улар бутун миллатнинг, давлатнинг келажаги, шаъну шавкати эмасми? Шу ўринда, “Авесто”да таъкидланган бу фикрлар бугунги кунда Президентимиз томонидан изчиллик билан амалга оширилаётган болалар спортига доир ислохотлар руҳиятига нақадар яқинлигини ўйлаб, аждодларга муносиб ворис бўлганимиздан, бўла олганимиздан беихтиёр фахр ҳиссини туямиз...

Яна бу ақидага мувофиқ, ҳомиладор аёлларга ва фарзандли аёлларга алоҳида ғамхўрлик қилиш лозимлиги таъкидланади. Ҳомилани нобуд қилиш эса каттик қораланган. Ҳомиланинг қасддан нобуд бўлишига сабабчи аёл жазоланган, агар бу фожиага эркак алоқадор бўлса, уни қатл этиш ҳақида ҳукм чиқарилган. Тўғриси айтганда, бу сўзларни бунда ёзаяпмиз-у, бугун ҳеч иккиланмай аборт қилдираётган аёллар-у, бундай қилишга даъват этаётган орсиз эркаклар хаёлдан ўтмоқда. Эй, кўзингизни очинг! Наинки, зардуштийлик, балки барча динларда, мазҳабларда катта гуноҳ саналган бу ёвуз амални бажариб, миллатимиз келажагига раҳна солаётганингизни ўйлаб кўрдингизми! Зотан, ҳар бир гўдак, у ҳали дунёга келмасидан туриб ҳам, моҳиятан жу миллатнинг, жамиятнинг бебаҳо мулкидир. Дарвоқе, бу ўринда шуни ҳам қайд этиш жоизки, айнан зардуштийликда она қорнида ҳомиланинг шаклланиш ва уни жинсий бўлиниш борасида илк бор маълумот берилган: ҳомила тўрт ой-у ўн кунлик бўлганида унда руҳ пайдо бўлади<sup>1</sup>. Ҳали замонавий тиббиёт, асбоб-ускуналар йўқ бўлган ибтидоий бир шароитда бундай аниқ-тиниқ фикр айтилгани кишини ҳайратга солади.

Зардуштийларнинг кўплаб маросимлари излари халқимиз турмуш тарзида бугунги кунгача сақланиб қолган. Жумладан, деҳқонлар ҳаёти, меҳнати ва ҳосилни

---

<sup>1</sup> Авесто. А.Маҳкам таржимаси. 154-саҳифа.

йиғиш билан боғлиқ ўтказиладиган байрамларнинг кўплари бевосита зардуштийлик анъаналари билан боғлиқдир.

Азалдан ерга илк бор уруғ сепиш жараёнида, Дехқон бобо руҳига тиловат қилиш ёки унинг ғойибона мададкор бўлишини сўраб қўйиш ота-боболаримиздан қолган удумдир. Аслини олганда, бу одатнинг таг-томирида зироаткорлик билан шуғулланган аждодлар руҳига эхтиром мужассам. Қолаверса, бир парча ердан ризқ-рўз ундирган азамат миришкорнинг меҳнати ҳеч вақт унут бўлиб кетмаслигига нозик ишорат ҳам бор. Бироқ, бу удумнинг боши, аввали ҳам айнан ўша зардуштийлик эканлиги, “Авесто”да Бобо Дехқон билан боғлиқ баҳорги, ёзги, кузги маросимлар қайд этилгани янада чуқурроқ мулоҳаза юритишга ундайди.

Гап шундаки, Бобо дехқон қанайдир исм ёки жой номи эмас. Бу – мартаба, инсон ҳалол яшаб, покиза турмуш кечириб эришиши мумкин бўлган мартабадир. Чунки, ўша вақтларда, асосан овчилик, сипоҳийлик билан кун кечирган аждодларимизнинг асосий машғулоти, барибир, дехқончилик бўлган. Шундай экан, бизнингча, энг сара, тажрибали, оқил одамларга нисбатан Бобо дехқон ибораси ишатишган.

Зардуштийлик таълимотида сув эъзозланган, муқаддас унсур саналган. Дарёлар, кўллар ва қудуқларнинг поклигига алоҳида эътибор берилган.

Агар ниманидир ювиш лозим бўлса, сув махсус жойга тўпланган. Ювилиши зарур бўлган нарса аввал сигир сийдигига чайилиб, қуёшда ёки қумда қуритилган ва сўнгра сувга солиб покланган. Сувни муқаддас санаб, уни эъзозлашга оид қараш ислом динида ҳам мавжуд. Жумладан, исломда сувни тежаб ишлатиш, уни ортикча исроф қилмаслик таъкидланади. Худди шунингдек, сувни исроф қилиш ва булғаш оғир гуноҳ ҳисобланади. “Авесто”га

кўра, “Покиза сув ва ёниб турган олов олдида густоҳлик қилган зотнинг дўзахда топгувчи жазоси бу дунёнинг жамики дарду озорларидан мудҳишдир”<sup>1</sup>. Кўраяпмизки, табиат неъматини бўлган сувдан фойдаланиш борасида исломий қарашларга жуда яқин, ҳамоҳанг бўлган қарашлар айнан зардуштийлик динида мавжуд.

Қайд этиш зарурки, уй-жойлар билан боғлиқ маросимлар ва урф-одатлардан кўзланган асосий мақсад нафақат ушбу уйда, балки мазкур турар жой, ҳовлида яшовчи оилада (ижтимоий гуруҳда) ҳам обод турмушни яратишга қаратилган. Шу боис мазкур туркум маросимларда оила ва уй-жой ажралмас бир бутунликни ташкил қилади, деб ҳисоблаш мумкин.

Турар жойлар инсон учун макон, бошпана тарзда фойдалана бошланган даврлардан бошлаб у билан боғлиқ илк тасаввурлар ҳам шакллана бошлаган. Қадимги уй-жойларнинг энг муҳим хусусиятларидан бири – уларнинг ўзига хос ҳавфсизлик ҳалқасига эга эканлигидир. Инсониятнинг илк аждодлари уй-жойларни ёвуз кучлар хуружидан муҳофаза қиладиган ўзига хос ёпик макон деб ҳисоблаган ва у билан боғлиқ илоҳий тушунчалар тарқалган<sup>2</sup>. Бу борада француз этнологи А.Леруа-Гураннинг “Уйга рамзий маъно-мазмун бериш орқалигина маконни ўзлаштиришдаги инсониятга хос бўлган хусусият (хайвонларда мавжуд бўлган «ҳимояланиш» инстинктидан фарқли тарзда) тўғрисида мулоҳаза юритиш мумкин», деган қарашига қўшилмасдан иложимиз йўқ<sup>3</sup>.

Ўзбекларда яшаш макони ҳисобланган уй-жой, хусусан, ота-боболар жойи муқаддас даргоҳ ҳисобланган ва унга меҳр қўйилган. Қолаверса, ота-боболар ерининг

<sup>1</sup> Авесто. А.Маҳкам таржимаси. 122-саҳифа.

<sup>2</sup> Лавовнен Н.А. Функциональная роль порога в фольклоре и верования карел // Фольклор и этнография. У этнографических истоках фольклорных сюжетов и образов. - Ленинград., 1984. Б.177.

<sup>3</sup> Leroi-Joirhan A. Le qeste et la parole. T.2. -Paris. 1965. S.139.



мукаддаслиги борасида жуда кўп ҳикматли сўзлар, матал мақол ва ривоятлар мавжуд<sup>1</sup>.

Дунёнинг кўплаб халқлари сингари ўзбекларнинг ҳам янги уйга кўчиб кириш олдидан бажарадиган турфа хил расм-русумлари ва одатлари бўлиб, халқ тасавурида ушбу амалларнинг бажарилиши ушбу оилада яшовчиларнинг келгусида беэиён яшашларига кўмак берар экан. Ўз навбатида бундай тарздаги қараш янги уйга кўчиб ўтишда ва унда яшаш давомида хона қисмлари билан боғлиқ турли одатларнинг бажарилишига сабаб бўлган.

Одатда, уй қуриш ишлари дастлаб унинг пойдеворини тиклашдан бошланган бўлиб, халқона тасаввурга кўра, бу ишга ҳафтанинг хайрли ва омадли кунларидагина киришилган. Фарғона водийси ўзбеклари орасида душанба, чоршанба, пайшанба ва шанба кунлари уй қурилишидаги дастлабки ишлар бошланган. Чунки айнан мазкур кунлар хосиятли кунлар ҳисобланган<sup>2</sup>.

Хуллас, янги уйга кўчиб келиш билан боғлиқ урф-одатларга магик қарашлар асос бўлган. Уйнинг тўрт бурчагига дўлана қоқиб кўйишда ўхшаш афсунгарлик, яъни дўланага хос хусусиятлар магик йўл билан ушбу уй аъзоларига ўтиши ғоясига асосланган. Дастлаб уйга капгир-чўмич олиб кирилишида эса ушбу хонадон аҳлининг ризкли-насибали бўлишига қаратилган магик ният асос бўлган бўлса, иккинчисида серпуштлилиқ афсунгарлиги билан ўзаро қоришган ҳолда учрайди. Кексаларнинг серфарзандлилиқ хусусияти ҳамда туз ва сумалакнинг одамлар тасавуридаги ризк-барака рамзига оид хусусиятлари келгусида мазкур оилага ҳам доимо ҳамроҳ бўлсин, деган

---

<sup>1</sup> Бу тўғрисида батафсилроқ қаранг: Маҳмуд Саттор. Ўзбек удумлари. -Т., 2005. Нозилов Д. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. -Т., 2005. 71-саҳифа.

<sup>2</sup> Ҳафта кунлари билан боғлиқ эътиқодий қарашлар борасида батафсилроқ қаранг: Устаев Ш. Дни недели в поверьях народов Южного Узбекистана. // Краеведение Сурхандарьи. -Т.: Ўзбекистон, 1989. С. 146-155.

ният айнан мазкур урфнинг бажарилишига сабаб бўлган бўлса ажаб эмас.

Ўзбекларда уйнинг турли жойлари, айниқса, остонаси, ўчоғи энг муқаддас жойлардан бири ҳисобланган ва у билан боғлиқ қатор диний-афсунгарлик урф-одатлари ҳамда иримлари бажарилган. Бу ўринда, аввало шуни ҳам таъкидлаш керакки, халқнинг кундалик турмуш тарзида остона билан боғлиқ қатор нақллар ҳам мавжуд. Чунончи «Остонада турмушга чиқмаган қиз ўтирса бахтсиз бўлади», «остонда туриб бўлмайди, чунки бирор бир кишидан жудо бўлган одам остонада туради», «остонада кулоч кериб туриб бўлмайди, барака тўсилади», «остонада турган ҳолда саломлашилса, ўртага совуқлик тушади», деган нақллар бугунги кунгача халқимизда сақланиб келмоқда ва улар ҳозирда ҳам омма орасида ўз аҳамиятини йўқотмаган<sup>1</sup>.

Обод турмуш қаердан бошланади?

Албатта, остонадан. Аждодларимиз бу борада ғоят талабчан ва доно бўлишган.

Халқимизда бир одат бор: дарвоза саҳармардонда очилади ва оқшом тушгач ёпилади. Шу оддийгина одатларимизда ҳам улкан маъно борлигини ўйлаб кўрганмисиз? Ёки остона ҳатлаётганда салом бериш замирида нелар борлигини тасаввур этиб кўранмисиз? Остона – янги ҳаётнинг, фаол ижтимоий муносабатларнинг дебчаси, аввали саналган. Киши ундан ҳатлаётганда оила кўрғонини хамиша ёдда тутиши, ҳаёт ва ўлим аро сайр қилаётган бир банда эканлигини ҳис этиб туриши назарда тутилади. У икки дунёнинг чегараси ҳисобланган. Эшик эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва қоронғулик, янгилик ва эскилик чегарасидир очилади, ёпилади, шу билан нафақат ўз вазифасини бажаради, балки қуёш чиқиши ва ботиши, ку-

---

<sup>1</sup> Ўзбек халқи лирикасида ҳам остона образи махсус тадқиқ қилинган. Бу борада қаранг: Ҳамдамова С. Фурқат лирикасида остона образи // Ўзбек тили ва адабиёти. 2003. №5. 63-саҳифа.

тиб олиш ва кузатиш каби рамзларни ҳам ифодалайди<sup>1</sup>. Бу қарашлар, хулосалар бир кун ёки бир бир йилда пайдо бўлиб қолган эмас, аксинча, халқимизнинг асрлар давомида шаклланиб, сайқал топиб борган турмуш тарзига доир қимматли ҳикматдир.

XX аср бошларида Фарғона водийси ўзбеклари анъанавий турар жойлари “ичкари” ҳамда “ташқари” ховлиларга бўлинган. Кўплаб тадқиқотларда бу жиҳат аёлларни номаҳрам кишиларнинг назаридан четда бўлишини таъминлашга қаратилган исломий қарашлар билан боғлиқ деб таъкидланади. Бундай қараш асосини буткул рад қилмаган ҳолда шуни таъкидлаш жоизки, ўзининг ички ҳаётини ўзгалар назаридан четда тутиш ўзбекларнинг азалий хусусияти бўлиб, бу анъана исломий қарашлар билан бевосита уйғунлашган ва тасдиғини топган.

Ўзбеклар орасида уй ўчоғи остонаси билан бирга уйнинг энг муқаддас жойларидан бўлиши билан бирга оиланинг бахти ҳам ҳисобланган. Қадимги тасаввурларга кўра ўчоқда (оташкада) илоҳий олов ёнган, ўчоқда таом олови ёнган, ўчоқда исиниш олови ёнган. Демак ўчоқ ҳаётнинг диний ва ижтимоий инъикоси.

Хулоса қилиб айтганда, ободлик, покизалик қадим-қадимлариданоқ икки дарё оралиғида ҳаёт кечирган туркий халқлар, инчунун, ўзбекларнинг қон-қонига сингиб кетган муқаддас қадрият ҳисобланган. Биз юқорида тилга олиб ўтган айрим маълумотлар, оилавий удумлар, урф-одатлар эса тарихи бой, гўзал ва сермаъно халқимиз тарихидан бир лавҳа, ҳолос...

---

<sup>1</sup> Нозилов Д. Марказий Осиё меъморчилигида интерьер. -Т., Фан, 2005. 77-саҳифа.

## 2. СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР – ЎРТА АСРЛАР МУСУЛМОН ШАРҚИДА ОБОД ТУРМУШ НАЗАРИЯСИ ВА АМАЛИЁТИНИНГ АСОСЧИСИ

*Тарихда машҳур шахслар кўп ўтган, лекин ўзингиз айтинг, азиз дўстлар, дунёнинг қайси ерида, қайси замонда Амир Темуր бобомиздек буюк саркарда, буюк давлат арбоби, илм-фан ва маънавият ҳомийси бўлган?*

**Ислом Каримов**

Қарийб 140 йил давом этган мўғул истибдодидан халқни қутқарган халоскор, адлу инсоф бирла мамлакатни обод қилган подшоҳ, ёвқур баҳодир, буюк фотиҳ Амир Темуր Кўрагон ўрта асрларда турону эронда, шому ирокда обод турмуш тарзи ҳақидаги илғор, халқчил ғояларни қатъийлик билан амалга оширди.

Амир Темуր ҳақидаги тарихий асарларда унинг ёшлигиданок билимли, жасур бўлганлиги, ўз давридаги меъморчилик, риёзиёт, тарих, фалсафа, тиббиёт билимларини мукамал эгаллаганлиги ёзилган. Масалан, араб файласуфи Ибн Халдун ўзи бевосита соҳибқирон билан учрашиб, суҳбат давомида Амир Темуր туркийдан ташқари араб, форс тилларини, диний ва дунёвий билимларни чуқур билганлигини қайд этади.

Бу улуғ зот қаерга бормасин, қай юртни фатҳ этмасин ҳамиша Аллоҳ қалбига солган ишларнигина бажарганини, доимо нопок ишлардан узоқда юрганини ўз “Тузук”ларида қайд этади.

Соҳибқирон оила масаласига алоҳида эътибор қаратар эди. Чунончи, фарзандлари ва набираларининг бу борадаги ютуқ ва камчиликларини, хато ва нуқсонларини мунтазам кузатиб борара, уларнинг оила тутишларига қараб, ўзаро муомала-муносабатларини белгилар эди. Айтайлик, Ҳалил Султонни валиаҳд этиб тайинлаган Темурубек, кейинчалик унинг аёларга суяги йўқлигини, Шодимулк билан пинҳона муҳаббатини билгач, дарҳол

амр этдики, салтанат ишларини ақл бирла эмас, кўнгил, савдойи ишқ орқали бошқариши мумкин бўлган шахзода валиахдликдан махрум этилсин.

Амир Темур ўзининг узоқ муддатли юришлари давомида ўзга юртларнинг машҳур олиму носирларини, устаю ҳунармандларини камоли эҳтиром билан салтанат пойтахти томон чорлар эди. Бугун Самарқандга кўрк бўлиб турган мухташам обидаларнинг қурилишида эронлик, ҳиндистонлик, оврўполик усталарнинг ҳам ҳиссаси бўлганлиги фикримизни тасдиқлайди.

Гоҳида инсон ўз оиласида, маҳалласида ободончиликни ўрната олмай танг қолади. Тасуввур қилинганки, 28 мамлакатни фатҳ этган бобокалонимиз улкан салтанатнинг ҳамма бурчида тенглик, адолат устуворлигини таъминлашга қандай эришди экан?

Бунда, аввало Яратганнинг улуғ бандалари дилига соладиган ҳқмати, ҳиссаси бори, албатта. Лекин шунини кўшимча қилиш жоизки, Амир Темур ўзининг улкан Шахсияти, букилмас иродаси билан бутун улусга, давлатга ибрат, тимсоли бўлган. Аҳли салтанат ундан улгу олиб яшаган. Шахсияти майда одам ҳеч вақт катта ислохотларни амалга ошира олмайди. Ўзгалардан ниманидир талаб қилиш учун ўша сифатлар кишининг ўзида бўлмоғи лозим. Шу маънода, Амир Темурнинг ўзи покиза, хушахлоқ, мусулмончилик қоидаларини теран англаган ва унга оғишмай амл қилган диёнатли шахс бўлган. Қолган барча ҳислатлар унинг ана шу фазилатлари бағридан униб чиққан, десак, мутлақо хато бўлмайди.

У обод турмуш ҳақидаги ўй-фикрларини изчиллик билан амалга оширган йирик давлат арбобидир. Бундай саодат, қутлуғ мартаба давлатдорлик қилиб ўтган барча шоҳларга ҳам насиб этавермайди, албатта.

Мир Саййид Барака, Шамсиддин Тойободий каби пири комилларга қўл берган бу зот обод турмуш тарзи ҳақидаги

миллий орзу-умидларни, анъана ва урф-одатларни ўзида мужассам этган тузукларида, бу ишларни, гоёларни қандай қилиб амалга оширгани тўғрисида эътиборга молик фикрларни айтади.

“Амр этдимки, ҳеч бир шаҳар ва қишлоқда одамлардан жон солиғи, уй солиғи олмасинлар. Сипоҳлардан бирон киши раиятнинг хонадонига зўрлик билан келиб тушмасин, раиятнинг от-уловини тортиб олмасин” (19-бет<sup>1</sup>).

Чингизийларнинг ваҳший талон-тарожи билан бунингдек адолатли бошқарувни таққосласак, Темурбек нақадар улкан ишларни амалга оширганини теранг англаб етамиз. Чунки, у пайтларда Чингизхон тузган “Ясоқ”қа мувофиқ, ҳоким ва бошқа амалдорларга чекланмаган миқдорда ваколат берилганди.

“...Агар ғаним сипоҳидан бирор кимса ўз валинеъматига сидкидилдан хизмат қилиб, уруш кунларида менга қарши қилич кўтарган бўлса ҳам, ундай одамга нисбатан лутф-марҳаматлар кўрсатдим” (72-бет). Кечиримли бўлиш, лутф-марҳамат кўрсатиш фақат улуғ одамларнинг қўлидан келадиган ишдир. Боз устига, ўзига нисбатан қилич кўтарган кимсани авф этиш ҳукмдор учун ниҳоятда қалтис юмушдир.

Ёхуд “Тузуқлар”да шундай ёзилади: “Гуноҳқорга ҳам, бегуноҳга ҳам раҳм-шафқат билан, ҳаққоният юзасидан ҳуқум чиқардим... Золим етказган моддий ва жисмоний зарарларни исботлаганимдан кейин, уни шариятга мувофиқ одамлар ўртасида муҳокама қилдим ва бир гуноҳқорнинг ўрнига бошқасига жабр-зулм ўтказмадим. Ҳокимлару сипоҳдан қай бирининг халққа жабр-зулм етказганини эшитсам, уларга нисбатан дарҳол адолату инсоф юзасидан чора кўрдим. (70-71-бетлар); Қайси бир сипоҳий ҳаддан ошиб, қўл остидаги кишига зулм ўтказар экан, уни

---

<sup>1</sup> Амир Темур. Тузуқлар. Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашроти, 1996 (бундан кейинги ўринларда ушбу нашрга мурожаат қилинади).

тутиб мазлум қўлига топширсинлар, токи унинг жазосини зулм кўрганлар берсин” (93-бет).

Бундай тафти биланд, рост сўзларни айтиш учун инсон қалбининг туб-тубларида обод турмуш арзи ҳақидаги гўзал ахлоқий мезонлар барқарор бўлмоғи лозим. Амир Темур бобомизни шунинг учун ҳам ўрта аср мусулмон Шаркида обод турмуш назарияси ва амалиётининг асосчиси дейиш мумкин. Фикримизни тўла тасдиғи сифатида, қуйида жаҳон илм-фан ва маданияти намоёндаларининг Амир Темур ҳақидаги эътиборга молик фикрларидан айримлари келтириб ўтамиз.

“Византия, Венеция, Генуя, Испания, Франция, Англия каби ўша даврдаги кўпроқ маълум ва машхур давлатлар билан иқтисодий алоқалар ўрнатган Темур хони (Темур) сиёсий ва ҳарбий тактика ҳақида рисола ёзган ва ўз авлодларига жуда доно тизим қолдирган. Биз бунни тасаввур ҳам қилолмаган эдик ва унинг урушларини босқинчилик ва талон-тарож қилиш деб баҳолаб келган эдик. Деярли енгиб бўлмайдиган икки тўсиқ – биздаги таассуб ҳамда тарихий ноҳақлик Темурни билишимизга ва тўғри баҳолашимизга халақит бериб келди.”

*Француз олими – Лянглэ.*

*У 1787 йилда “Темур тузуклари”ни нашр эттирган.*

“Темурнинг Тўхтамиш устидан қозонган бу ғалабаси (1395 йил 15 апрелда Қундузгача Амир Темурнинг Тўхтамиш устидан ғалабаси ҳамда Олтин Ўрда тақдирини ҳал бўлганлиги назарда тутиляпти – Ш.Х.) нафақат Ўрта Осиё ва Шарқий Европа, балки Россия учун ҳам катта аҳамиятга молик бўлди.”

*А.Ю.Якубовский, рус олими.*

“Бахтиёр жангчи, жаҳонгир, узоқ Шарқда қонуншунос бўлиш билан бирга ўзида, Осиёда кам учрайдиган тактик ва стратегик билимларни ифодалади.”

***Ф.Шлоссер – немис олими.***

“Темур ўз душманларига нисбатан лекин саркардалик, давлатни бошқариш ва қонунчилик соҳасида буюк талантга эга эди.”

***М.Вебер – немис олими.***

“Темур олимларга серилтифотли эди. Билимдонлиги билан бир қаторда софдиллигини кўрган кишиларга ишонч билдирарди. У тарихчилар, файласуфлар, шунингдек, илм-фан, идора ва бошқа ишларда истеъдодли бўлган барча кишилар билан суҳбатлашиш учун кўпинча тахтдан тушиб уларнинг ёнига келарди. Чунки Темур бу соҳаларга ғамхўрлик қилишга асосий эътиборини берарди.”

***Лянглэ.***

“Темур одамларни ўзига бўйсундириш қобилиятига эга эди. У ўзининг бу қобилиятини одамларни бахтли қила билиш таланти билан уйғунлаштирди. Темур, унинг тарихчиларидан бири (Шарофиддин)нинг айтишича, бир вақтнинг ўзида душманларга офат, аскарларга қаттиққўл раҳбар, ўз халқига эса ота бўла олар эди. У ўз фуқаросининг аҳволи ҳақида яхши бошлиқлари берган маълумотларни ўзи шахсан кўздан кечиранди: негаки у одам таний ва танлай биладиган шоҳ эди.”

***Академик Иброҳим Мўминов.***

“Бир томондан қаттиққўл Темур турса, иккинчи томонда илм аҳлини қутлаб, ўз ҳимоясига оладиган Темур турар: бир томонда бутун-бутун шаҳарларни заб этувчи Темур бўлса, иккинчи томонда обидалар, мадрасалар, сув



иншоотларини курдирувчи ва боғлар барпо эттирувчи Те-мур туради. Бу мураккаб шахс муаррихлар учун ҳали ҳам жумбоқ бўлиб қолмоқда.”

*Профессор Люсен Карен.*

### **3. АБУ АЛИ ИБН СИНО – ОБОД ТУРМУШ ТАЪЛИМОТИ ВА АМАЛИЁТИНИНГ БҮЮК ҚАРВОНБОШИСИ**

Олимнинг ўттиздан ортиқ асарларида маданиятга доир фикрлар ўз ифодасини топган. Унинг маданиятга ва унинг таркибий қисмлари бўлган одоб-ахлоққа, таълим-тарбияга, руҳий ва жисмоний саломатликка оид қарашлари бошқа мутафаккирларнинг фикрларидан шуниси билан фарқ қиладики, уларда инсонни жуда яхши, мукамал даражада ўрганган, дарду аламлар ҳамда ранжу ситамларнинг шифоси илми ҳикмат – фалсафада деб билган табибнинг ўткир мулоҳазалари бор. Табобат ва фалсафа Ибн Синода ёнма-ён, уйғун келади. Бинобарин, улуғ ҳаким асарларининг умрбоқийлигини сирларидан бири ҳам шунда, деб биламан. Масалан, Ибн Сино фарзандга илм ва одоб ўргатиш ҳақида шундай мулоҳаза билдиради:

“Бола баданининг бўғинлари қотиб, тили равон чиқиб, қулоғи эшитиш ва гапни маъқуллаш учун тайёр бўлиб, вужуди илм ва одоб ўрганишга ҳозир бўлганда унга илм ва одоб ўргатиш керак”<sup>1</sup>. Болага ўз вақтида ва лозим даражада таълим бериш – маданият. Ана шу таълим бериш вақтини аниқ-равшан баён қилиш – табобат. Демак, бунда инсонни ўрганиш ва баркамоллик сари етаклаш билан шуғулланадиган икки соҳа – фалсафа ва табобат уйғун келмоқда.

Ҳар бир одамда чуқур ички маданият бўлмоғи шарт. Бу маданиятни шакллантирадиган, унга озиқ берадиган омиллар эса ахлоқ ва билимдир. Шу маънода, алломанинг наср-

---

<sup>1</sup> Ибн Синонинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисоалари. // Гаржимон ва шарҳлар муаллифи Н. Турдибоев. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009, 28-саҳифа.

да ёзилган “Саломон ва Ибсол” қиссаси, менинг фикримча, инсоннинг ички маданияти, қалб гўзаллиги ҳақидадир.

Яна шуни қўшимча қилиб айтиш жоизки, Ибн Сино умрининг сўнгги чоғларида тартиб берган “Ишорот” номли асарида баён этишича, мазкур қиссани ўзининг бошқа рисоаларига нисбат бериб, рамзий бир тарзда, масал шаклида ёзган<sup>1</sup>. Биз бу мавзудаги кузатишларимиз натижасида асар ўзининг “Оила тадбири” рисоласига нисбат бериб ёзилган бўлса керак, деган хулосага келдик. Чунки, воқеа айнан оилада бўлиб ўтади. Шу боис, “Саломон ва Ибсол”да тилга олинган оилавий муносабатларга доир муаммолар ва уларнинг ечимларини “Оила тадбири” номли рисоласи билан солиштиришга ҳаракат қилдик.

Асар ака – Саломон, унинг хотини ва ука – Ибсол ўртасидаги муносабатлар чегарасининг бузилиши ва унинг оқибатлари баёнидан иборат. Хотин ўз эрининг укаси Ибсолни севиб қолади ва пинҳоний алоқа ўрнатмоқчи бўлади. Аммо Ибсол ўз нафсини тийиб, акасининг тан маҳрамига яқинлашмайди (“Нафс ақлнинг тадбири ва сиёсати остида идора қилиниши керак”. – Ибн Синонинг “Оила тадбири” номли рисоласини “Ўз нафсини ислоҳ этиш” номли фаслидан<sup>2</sup>). Аммо аёл турли хийланайранлар ишлатиб, Ибсолни ўзига қаратиш амалларини излай бошлайди (“Аёлларнинг энг яхшиси эрнинг орқасида ва йўқлигида вафодор бўлади”. – Ибн Синонинг “Оила тадбири” номли рисоласини “Энг яхши аёллар васфи” номли фаслидан<sup>3</sup>). Хотин эрига Ибсолни фарзандлари сафига қўшиб қўйишни илтимос қилади. Шу орқали,

<sup>1</sup> А.Ирисов. Абу али Ибн Синонинг “Саломон ва Ибсол” қиссаси. – Т.: “Фан”, 1973, 41-саҳифа.

<sup>2</sup> Ибн Синонинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисоалари. // Таржимон ва шарҳлар муаллифи Н.Турдибоев. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009, 13-саҳифа.

<sup>3</sup> Ибн Синонинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисоалари. // Таржимон ва шарҳлар муаллифи Н.Турдибоев. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009, 24-саҳифа.

болаларимиз ундан билим ва одоб ўрганишади, дейди у (“Боланинг ёмон феъл атворлар ва нафратли одатлар билан юзма-юз келиб қолишидан ва уларнинг сурати унинг (боланинг) руҳияти саҳифасида муҳрланиб қолишидан олдин, уни ёқимли хулқлар, мақтовга сазовор сифатлар ва муносиб одатлар билан юзма-юз тўқнаштириб ва унинг вужудини улар билан безаб туриши керак”. – Ибн Синонинг “Оила тадбири” номли рисоласини “Ўз фарзанди борасида отанинг сиёсати” номли фаслидан<sup>1</sup>). Ибсол янгасининг бу найранггидан қочиб, акасидан изн сўраб, қўшин билан узоқ ўлкаларга жанг қилиш учун кетади. Қайтиб келганидан сўнг ҳам янгаси унга нисбатан муомаласини ўзгартирмайди. Ниҳоят, Ибсолнинг бепарволигидан жунбушга келган хотин хизматкор ёрдамида унга заҳар беради (“Хизматкор танлашнинг йўли шулдирки, авваламбор, сен уни танигин, имтиҳон қилгин, хатти-ҳаракати, фикрлаши, ахлоқи ва сифатларидан огоҳ бўлгин”. – Ибн Синонинг “Оила тадбири” номли рисоласини “Хизматкор танлаш йўли” номли фаслидан<sup>2</sup>). Асар якунида Саломон ўз хотини ва хизматкорларининг барча кирдикоридан огоҳ бўлади ва уларни муносиб жазолайди<sup>3</sup>.

Кўришиб турибдики, асар оиладиги ички маданият, ахлоқ ҳақидадир ва бунда ҳолга тушмаслик ҳақида Ибн Сино ўзининг “Оила тадбири” номли рисоласида бир қатор фикрларни илгари сурган. Бу борадаги мулоҳазаларимизга хулоса ясаб, шуни айтмоқчимизки, инсоннинг руҳий ва жисмоний покликка, баркамолликка,

<sup>1</sup> Ибн Синонинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисоалари. // Таржимон ва шарҳлар муаллифи Н.Турдибоев. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009, 27-саҳифа.

<sup>2</sup> Ибн Синонинг илм ва ахлоққа доир баъзи рисоалари. // Таржимон ва шарҳлар муаллифи Н.Турдибоев. – Т.: Фалсафа ва ҳуқуқ, 2009, 27-саҳифа.

<sup>3</sup> Мазкур жумлаларни ёзишда Абдусодиқ Ирисов томонидан нашрга тайёрланган Абу али Ибн Синонинг “Саломон ва Ибсол” кассасидан фойдаланилди. – Т.: “Фан”, 1973, 61-68-саҳифалар.

юксак маънавиятга эришиши ғояси олимнинг қарийб барча илмий ва бадий асарларида асосий ўринни эгаллайди.

Яна бир ҳайратланарли томони шундаки, Ибн Сино тиб илмининг султони, беназир файласуф олим бўлиши баробарида дилбар ашъорлар битган етук шоир ҳамдир. Бундан минг йил бурун ёзилган ашъорлар, ажабки, бугунги замон кишиси – минглаб, миллионлаб ахборотлар гирдобида қолиб кетган тезкор асримиз вакилининг ҳам феъллу атворини, фазилату иллатларини, ўй-хаёлларини ўзида теран ифода этади. Ибн Синонинг оқил давлат арбоби, истеъдодли шоир ва адабиётшунос, нафис мусикашунос ва физик, ўткир математик ва астроном, кучли химик ва географ, мохир руҳшунос ва файласуф бўлганлиги унинг яратган илмий-адабий меросидан маълумдир. Ибн Сино мутолаасининг бойлиги, илмнинг машаққат ва заҳматига чидамлилиги ва ғайрати билан ўтмишдошларини лол қолдирган. Унинг нодир ва ўлмас асарлари нафақат Шарқда балки Ғарбда ҳам машҳурдир.

Ибн Синонинг ижоди бир неча асрлар мобайнида Шарқ ва Оврўпо фани ҳамда маданиятига салмоқли таъсир кўрсатган.

Ибн Сино ўзининг бутун ҳаёти давомида тинмасдан изланди, меҳнат қилди. Мен меҳнат билангина тирикман, – деб таъкидлар эди у, – қолганлари эса фақат кун кечиришгина, холос. Илму-фан Ибн Синонинг бутун борлигини қамраб олган, аллома унга ўзини бутунлай бахшида этган эди.

Олимнинг илмий, фалсафий, ижтимоий-сиёсий ва табиий қарашлари жуда серқиррадир. Қайси фан соҳасига қалам урмасин, унда ўз зикрини қолдира олган. Мутафаккир ўз асарларида илм ва одоб-ахлоқ уйғунлиги, баркамол авлод камолоти ва бахт-саодати, адолат ва диёнат, инсонларнинг ўзаро дўстлиги ҳамкорлиги, обод турмуш тўғрисида қизиқарли ғояларни илгари сурган.

Ибн Сино табиий фанлар, минералогия, кимё, бота-

ника, астрономия, математика, тиббиёт, адабиёт, мусиқа ривожига беқиёс ҳисса қўшгани боис унинг яратган асарлари дунё тилларига – немис, инглиз, рус, араб, испан, итальян, француз каби тилларга таржима қилинган.

Дарҳақиқат, буюк сиймоларимиз томонидан яратилган ноёб ва бебаҳо бойликни ҳар томонлама чуқур ўрганиб, унинг маъно-моҳиятини ёшларимизга етказиш масаласи барчамизнинг, айниқса зиёлиларимизнинг асосий ва муқаддас вазифаларидан биридир.

Буюк аждодларимизнинг бағрикенглиги, улар дунёқарашида дунёвий ва диний илмларнинг муштараклиги, диёнат ва адолатпешалиги, сабр-қаноатлилиги барчамиз учун намуна-ибратдир.

Ибн Сино фаннинг турли соҳаларига оид 450 дан ортиқ илмий асарлар яратди, лекин бизнинг давримизгача улардан 242 таси етиб келган<sup>1</sup>.

Ибн Сино обод турмушга оид бир неча асарлар яратган: “Тадбир ал-манозил”<sup>2</sup> (“Турар жойни бошқариш чоралари”), “Рисола фи илм ал-ахлоқ” (“Ахлоққа оид рисола”), “Рисола фи ал-аҳд” (“Бурч ҳақида рисола”), “Рисола фи тазкият ан-нафс” (“Нафсни покиза тутиш тўғрисида рисола”), (Сиёсат ал-бадан”), (“Баданни бошқариш”), (“Китоб ал-ансоф (“Адолат ҳақида китоб”). “Ал-уржуза фит-тибб” (“Тиббий уржуза”) Мазкур асарларнинг бугунга қадар баркамол авлодларимизни таълим ва тарбиясида, уларни замон талабларига жавоб бера оладиган доно, билимли ва кучли бўлишларида аҳамияти беқиёс.

Ибн Сино ўзининг “Ахлоқ ҳақидаги рисола”сида ахлоқий ҳислатлардан ор-номус, шаън, қадр-қиммат, қаноат, сахийлик, ғайратлилиқ, сабр-тоқат, ҳалимлиқ, сирни сақлай билишлиқ, илм-маърифатли бўлиш, очиклик, виждонлилиқ, дўстлик, садоқатлилиқ, камтарлик, сахий-

<sup>1</sup> Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 4-жилд. Т., 2004.

<sup>2</sup> Бу асарнинг форс тилига қилинган таржимаси 1930 йил Техронда нашр этилган.

лик, адолатлилик каби шахс маънавияти категорияларига таъриф беради:

“Ғайратлилик” олимнинг фикрича, ғазабий қувватга мансуб бўлиб, бунда инсон ҳар қандай оғриқ ва аламларга бефарқ қарайди.

“Ҳикмат” тамйизий қувватга мансуб бўлиб, инсонни хато ва янглишишлардан асрайди.

“Қаноат”, яъни мўътадилликка таъриф бериб, Ибн Сино уни тана учун нормадан ортиқ озукани истеъмол қилишдан сақланиш ёки хулқ нормаларига тўғри келмайдиган ишларни қилмаслик деб тушунтиради.

“Сабр” инсондаги шундай қувватдирки, у орқали инсон бошига тушган ёмонликдан холи бўлади.

“Юмшоқлик” ғазабнинг юз беришидан ўзини тутишдир. Кимки ўзини ғазабдан тута олмаса, у оқибатда жиноят содир бўладиган феъл-атворга гирифтор бўлади. Ғазабдан ўзини тутишни Ибн Сино инсоннинг олижаноблигидир, деб жуда тўғри таъкидлайди.

“Виждонлилик” тез фаҳмлаш, ҳис орқали берилган бирор нарсанинг ҳақиқий маъносига тез етишдир ва турли хил ёмон ишлардан ўзини тийиб туришдир.

“Раҳмдиллилик” омадсизликка учраган ёки бошқа оғир кулфат тушган инсонларга ҳамдард бўлиш.

Ибн Синонинг ахлоққа бағишланган рисоаларидан яна бири “Бурч рисоласи”дир. Бу асар 1910 йили Мисрда чоп этилган. Бу ерда Ибн Сино, асосан, одам ўзини доимо покиза тутиши кераклиги, инсонлар билан қандай муоамла қилиш лозимлиги каби масалаларга тўхталиб ўтади.

Бундан ташқари, Ибн Синонинг ахлоқ мавзуидаги қарашлари унинг “Китоб ан-ансоф” (“Адолат китоби”) да ҳам ўз ифодасини топган. Бу асар йигирма жилддан иборат. Лекин у бизгача етиб келмаган. Бу тўғрида олимнинг садоқатли шогирдларидан бўлган Абу Убайд ал-Жузжоний шундай ёзади:

“Шайх Абу Али ибн Сино “Китоб ал-ансоф” (“Адолат китоби”) деган асар ёзди. Султон Масъуд Исфохонга бостириб кирган куни унинг аскарлари шайхнинг уйини талон-торож қилди, шунда бу китоб ҳам ўша ерда эди, шу тарика китобдан асар ҳам қолмади”.<sup>1</sup>

Ибн Сино ўзининг “Уюн ал-ҳикма” (“Ҳикмат булоқлари”) асарида ҳам таълим ва ахлоққа оид ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради. Унда айтилишича, ахлоқ фани одамнинг чинакам бахтли бўлиши учун унга доимо йўл-йўриқ кўрсатиб берадиган фандир. Бу фан кишининг хулқи, феъл-атвори устидан раҳбарлик қилади. Бу фан шундай одамларни тайёрлаб бериши керакки, улар фақатгина ўзи учун яшамасдан, балки бошқалар ва жамоат ҳамда унинг манфаати учун яшашга интилиши керак. Инсонлар бир-бири билан дўст-иноқ бўлиб яшаши, уларда инсонпарварлик руҳи ривожланиши лозим. Инсонлар камтар, иродаси кучли, тежамкор бўлиши зарур. Инсонда меҳнатга муҳаббат, яхши ахлоқий сифатлар ва ҳалоллик доимо устун туриши керак. Яхши хулқли кишиларда инсонларнинг энг яхши ҳислатлари мужассамлашган бўлади. Шунингдек, асарда кишидаги одамшавандалик, бир кори хайр қилишга ишонч, ирода, бу борада тадбиркорлик, дўстга нисбатан ҳурмат-эҳтиром, душманга нисбатан нафрат ҳислатларининг бўлиши кераклиги ҳақида фикр юритилади.<sup>2</sup>

Ибн Синонинг уқтиришича, инсонларда эзгу ният, ҳиммат, хайр-саховат, шижоат, адолат, покизалик, билмдонлик, иродалилик ҳислатлари билан бирга хасислик, ўғрилик, товламачилик, қўрқоқлик, такаббурлик, ифвогарлик, дангасалик, мунофиқлик, кибрлилик каби салбий ахлоқий ҳислатлар ҳам мавжуд бўлиши мумкин.

---

<sup>1</sup> Жонматова Ҳ. Абу Али ибн Сино таълим-тарбия тўғрисида. Т.: “Ўқитувчи”, 1980, 13-бет.

<sup>2</sup> Абу Али Ибн Сино. Тиб қонунлари. 1 китоб. Т.: “Фан”, 1983. 15–18-бетлар.

Ибн Сино фикрича, инсонлар феъл-атворида айрим нуқсонлар бўлади, қайсики одамлар доимо булардан ўзини асраб-авайлаб юриши, иложи борича улардан қочиши лозим. Ана шу нуқсонларни у санаб кўрсатади. Буларга ёлғончилик, рашк, хусумат, қасд олиш, тухмат, иродасизлик каби салбий ҳислатларни киритади. Булар ичида энг катта нуқсон, дейди Ибн Сино, кишининг ноёб фазилати бўлган илмга зид келадиган нодонлигидир.

Ибн Сино киши қалбига бўлиши мумкин бўлган мана шундай ҳислатларни “Ҳайй ибн Яқзон” асарида рамзий ишоралар билан баён қилади, яхши-ёмон хулқ, феъл-атворларни иборали тарзда “киши ошналари” тариқасида талқин қилади. Бу ошналарнинг баъзиси кўп номақбул йўлларга бошлайди, инсон ана шу йўлларга киришдан ўзини эҳтиёт қилиши лозимлигини уқтиради.

Ибн Сино ўзининг “Уй-жой тутиш тадбири” ҳақидаги асарида аёлларнинг ўн етти ҳислатини санаб кўрсатади; буларга дастлаб аёл оқила ва иймонли, шарм-ҳаёлик ва ор-номуслик, дидли ва фаросатлик, ораста, ўз эрига садоқатли, фарзанд кўра оладиган, итоаткор, дилкаш, бехархаша, покиза, вазмин, мулойим ва ўзини тутиб олган жиддий ва улуғвор, ҳар бир хатти-ҳаракатида яхши ҳислатлари сезилиб турадиган тежамкор, эрининг оғир дамларида унга малҳам бўла оладиган мушфику меҳрибон бўлиши керак.

Демак, Ибн Сино бу ерда аёлнинг донолигини кўкларга кўтариб мақтайди. Унингча, агар аёл оқила бўлса, ўз эрининг ишончли дўсти ва ҳамдарди бўла олади, у бевафоликни қоралайди, оилани ҳалокатга олиб борадиган сабаб ўша бевафолик, дейди. Инсон ўз хатти-ҳаракатларида эркин эмас, деган нотўғри хулқ-атвор ҳомийлари фикрига қарши ўлароқ Ибн Сино киши доимо эркин ва озод ҳаракат қилиши лозим, ўз хатти-ҳаракатлари учун инсонга масъулият, бурч юклатилган, дейди.



Инсонда, дейди у, яхши ва ёмон майллар мавжуд бўлади ва инсон ўз характерини шакллантириб боради, агар яхшилик фазилати мойиллик инсон табиатини гўзаллаштирса, ёмонликка мойиллик эса унинг хулқини тубанлаштиради, яъни маънавий қашшоқликка олиб келади.

Ибн Сино бола тарбиясига оид ўз фикр ва мулоҳазаларини билдирар экан, бола тарбиясини унга исм қўйишдан бошлашни лозим топади ҳамда болаларга яхши, муносиб исм танлашни ота-онанинг дастлабки олижаноб вазифаларидан ҳисоблайди.

Ибн Сино бола саломатлиги ҳақидаги фаннинг асосчиларидан биридир. Унинг турли асарларида билдирган кўплаб мулоҳазалари фикрнинг чуқурлиги, инсонпарварлиги, таълим тарбиянинг қатор масалаларини ечишга тўғри ёндошилганлиги билан кишини ҳайратга солади.

Алломанинг фикрича, тарбия бергувчининг бутун диққат – эътибори “боланинг хулқ-атворини яхшилашга, тегишли парваришни амалга оширишга, боланинг теварагида у ёқтирмайдиган бирорга нарса ёки ҳодисанинг бўлмаслигини таъминлашга қаратилиши даркор. Буларнинг бариси икки томонлама наф келтиради: 1) боланинг қалби ёлғиз эзгуликларнигина билади ва унда мустаҳкам, ўзгармас хулқ-атвор шаклланади; 2) хулқ-атворни мана шундай тартибда такомиллаштириш боланинг жисмоний ривожланишига ҳам ижобий таъсир кўрсатади. Шу боис, боланинг ҳам ахлоқий, ҳам жисмоний саломатлиги унинг тарбиясига боғлиқ бўлар экан”.

Унинг асосий тамойиллари қуйидагича: Алломанинг фикрича, авваламбор ота ўз фарзандига яхши исм қўйиб, унга ҳам жисмонан, ҳам маънан соғлом энага ёки тарбиячи ёллаши лозим. Гўдак эмизикли ёшдан ўтиши биланоқ, отаси у ҳақда қайғуриши, уни нохуш таъсир ва шу каби кўнгилсизликлардан ҳимоя қилмоғи зарур. Бола олти ёшга қадам қўйганда, уни мураккаб бўлмаган вазифа-

ларни бажаришга ўргатиш керак. Бироқ буни, Ибн Синонинг тавсиясига кўра, эҳтиёткорлик билан, болани ҳаддан зиёд зўриқтириб юбормасдан амалга ошириш, боланинг топшириқни бажаришга қизиқиш билан қаршини назорат қилган ҳолда бажариш лозим бўлади. Ибн Сино бундай болаларнинг хулқ-атвори рисоладагидек ривожланиб, соғлом ва бардам ўсишларига ишонч билдирган.

Мақтабда фақат яхши муаллимлар ишлашлари керак. Ибн Синонинг фикрича, муаллим мардонавор, ростгўй ва покиза инсон бўлмоғи, бола тарбияси усулларини ҳамда маънавият қонун-қоидаларини мукаммал билиши зарур. Аллома боланинг якка-ёлғиз илм олишига йўл қўйиш мумкин эмаслигига, бу уни бахтсиз қилиб қўйишига ишонар эди. Болалар бир-бирлари билан ўзаро мулоқотда бўлиб туришлари, бир-бирларидан яхши хулқни ўзлаштиришлари даркор. Муаллим, Ибн Синонинг ҳисоблашича, қуйидаги коидани ўзлаштириб олиши шартдир: ўқувчини нохуш таъсирлардан асраши, унинг хуш ахлоқли ва виждонли дўстлар билан биргаликда бўлишлигини назорат қилиб туриши керак. У боланинг яхши ҳаракатларини ўз вақтида рағбатлантириб туриши, зарур ҳолларда қаттиқ қўллик кўрсатиши лозим бўлади.

Устоз ўқувчисининг феълени батафсил ўрганиши, унинг ақл-заковати хусусиятларини билиб олиши керак. У шогирдининг қобилиятини ўз вақтида пайқаб, уни ривожлантириши лозим, чунончи Ибн Сино болаларнинг бири ақлий меҳнатга иштиёқманд бўлса, бошқаси – ҳунарли машғулотларга қизиқишини таъкидлаган. Устоз шуни фахмлагандагина, ўқувчидаги иқтидор куртакларини тўғри баҳолаб, унга келажакда касб танлашда кўмаклашиш имкониятига эга бўлади.

Ибн Сино фикрича, болага ёшлигидан бошлаб ёшига мос юмушларни бажаришга ўргатилмоғи лозим. Бунда жуда эҳтиёткорлик билан иш кўриш ҳамда болага керагидан ортиқча иш юкламаслик зарур.

Ибн Сино бола хулқини мўътадилликда сақлашга катта эътибор беради. Бу ўринда боланинг истак ва майлларига диққат қилиш зарур. Ана шундагина бола ёшликдан яхши хулқли, эс-хушли бўлиб тарбияланади. Бундай тарбия во-ситалар қўлланилмайдиган оилаларда болалар жиззаки, жаҳлдор, қўрқоқ ва заиф бўлиб ўсадилар.

Ибн Сино фикрича, ўқитувчи мард, ҳалол-покиза, одобли, самимий ва хулқи билан намуна кўрсата оладиган бўлиши керак.

Тарбиячи болаларни яхши кўриши, ҳурмат қилиши, улар билан хушмуомала бўлиши шарт. Агар бола вази-фасини яхши бажарса уни ўз вақтида рағбатлантириш, гоҳида мактаб қўйиш, аксинча бўлганда эса, унга танбеҳ бериш керак. Бола тарбиясида бу ҳолат муҳим ҳисобланади.

Минг йил муқаддам битилган алломамининг бу фикрлари баркамол авлодларимизни тўғри йўлга солишга, уларни жисмонан соғлом, маънан етук қилишга, бугун мустақил Ўзбекистонимизнинг келажагини юксакликка, байроғини баланд кўтаришда беназир хизмат қилади.

Ибн Сино обод турмушга оид асарларида инсонлар-ни фан, маданият, билим ва маърифатга эга бўлмоқ учун, илмнинг машаққати йўлида оғишмай меҳнат қилиб бар-камоллик сари интилишга, ҳар бир муаммоли масалага илмий-назарий ёндошишга, ростгўй, виждонли бўлишга – хуллас одамийликнинг энг яхши ҳислатларини ўзида акс эттиришга ва инсон деган улуғ номни янада ардоқлашга чақиради.

Ёш авлодга таълим-тарбия бериш масалаларига Ибн Синонинг муносабати қизиқарли ва ибратлидир. Улар жуда илғор ва ҳозирги замон педагогик қарашларига яқиндир. Ибн Сино Шарқ олимлари ичида биринчилардан бўлиб тарбиялаш услублари баёни ва тизимини берган. Бу масалаларга унинг “Тадбир ул-манозил” рисоласи, “Тиб

қонунлари” асари, “Китоб аш-шифо” фалсафий асари ва бошқа кўплаб таърифлари бағишланган.

Абу Али ибн Сино асарларида камолотга эришишнинг биринчи мезони-маърифатни эгаллашга даъват этади. Чунки илм-фан инсонга хизмат қилиб, табиат қонунларини очиб авлодларга етказиши керак.

Зеро, маърифатли киши жасур, ўлимдан ҳам кўрқмайдиган, фақат ҳақиқатни билиш учун ҳаракат қиладиган бўлади, дейди у фикрини давом эттириб.

Билимсиз кишилар жоҳил бўлади, улар ҳақиқатни била олмайдилар, деб уларни етук бўлмаган кишилар қаторига кўшади. Бундай кишилардан илмий фикрларни сир тутиш кераклигини таъкидлайди.

“Ҳай ибн Яқзон” қиссасини Ибн Сино 1023 йили Ҳамадонга яқин бўлган Фараддон қалъаси қамоқхонасида ёзган деган маълумотлар тарихий манбаларда учрайди. Қисса араб тилида ёзилган.

Иврит (қадимги яҳудий) тилига қиссанинг шеърӣ таржимасини Ибн Эрза (1174 й.да вафот этган), насрий таржимасини 1886 йилда П.Д. Кауфман амалга оширган. Инсоннинг табиатига хос бўлган ижобӣ ва салбий жиҳатларнинг таърифига катта ўрин берилган, қиссанинг ўзи эса, умуман инсоннинг маънавий қиёфасига, интизомига, уни номаъқул қилмишларга эргашишдан қайтаришга бағишланган. Қиссадаги барча қаҳрамонлар маълум рамзий сиймоларни гавдалантиради: ёш йигит билан бирга Фарбдан шарққа саёҳат қилаётган қария сиймоси – фаолият кўрсатаётган онг рамзидир. Фарб деганда моддий олам, яъни инсон танаси, шарқ деганда – инсоннинг руҳӣ олами, яъни инсон идроки тушунилади. Идрок инсонни ярамас кирдикорлардан огоҳликка чақиради, мантиқ илмини ўрганишга ундайди. Қиссада мантиқни – фаросат (яъни физиогномика) деб юритилган.

Инсон феъл-атворидаги қизиққонлик, мунофиқлик,

таъмагирлик, зулмкорликка, ўғрилик ва алдамчиликка мойиллик, ўзининг ҳаю-ҳавасларини қондириш истаги, эҳтиросларга берилиш, ҳайвоний хирслар – буларнинг барчасини Ибн Сино бузуқ ниятли “дўстлар” деб атаган. Ибн Сино инсон ўзининг “жиловини” мана шундай “дўстлар”нинг қўлига топшириб қўймаслиги кераклиги ҳақида огоҳлантиради. Инсон доимо улардан юқорироқ туриши, доимо ақл-идроки доирасида одимлаши лозим – шундагина у ўз дўстларини тўғри йўлдан бошлаб боради. Улар сени ўзларига бўйсундириб олмасларидан аввалроқ, – дейди Ибн Сино, – сен уларни ўзингга бўйсундиришинг лозим.

Ибн Сино бу асарида илм-маърифатни ўрганишга киришгани туфайли кўзи очилгани, натижада Ақл (Ҳайй ибн Яқзон) кўзига кўрингани ва илм унга ўз жамолини намоён этганини ҳикоя қилар экан, илм-ақлни ўлим билмайдиган уйғоқ, қаримайдиган ёш, бели букилмайдиган – барваста, нуроний сифатида тасвирлайди. Тафаккур қилиб зарур бўлган ва билиши мумкин бўлган нарсаларни ўқишга киришгани, бу йўлда ақлни ишга солиб, фаросатли бўлиб, ўзини ёмонликлардан четлаштирадиган турли хусусиятларини билиб олганлигини қайд этади.

Демак, “Ҳайй ибн Яқзон” мантиқ илмига бағишлангани билан ҳам ақлий тарбияда катта аҳамиятга эга. Рисола инсондаги ёмон иллатларни бартараф этишда илму фан, зиёнинг аҳамияти, инсондаги ақл-тафаккур қувватининг ёмон иллатлардан кутулиши, ўзлигини англаш воситаси эканлиги билан адабий-фалсафий асаргина бўлиб қолмай, тарбиявий асар сифатида ҳам қимматлидир.

Шунинг учун ҳам у одамларга қарата шундай хитоб қилади: “Эй биродарлар! Бир-бирингиз билан самимий дўст бўлиб, ҳақиқатни очинглар. Ҳар бир киши ўз биродари учун кўнглидаги самимийликдан [тўсқинлик] пардасини очиб ташласин. Шундай қилингларики, биродарларин-

гиз сизлардан [ўзи билмаган] баъзи нарсаларни ўргансин ва яна бошқалари [бўлса] баъзи нарсаларни ўрганиб, ўзини камолотга етказсин”.

Демак, Ибн Сино асарлари Ўрта Осиё халқлари педагогик қарашлари, ўрта асрлардаги илм-фан тарихини ва инсонларнинг обод турмуш тарзига қаратилганлиги эътиборга моликдир.

#### **4. НОДИРАБЕГИМ (МОҲЛАРОЙИМ) ИЖОДИДА ОБОД ТУРМУШ**

Адабиёт инсон учун хизмат қилиши керак. Қачонки, ижодкор инсоннинг хис-туйғуларини, орзу-истакларини, муаммоларини қиёмига етказиб акс эттирса, шундагина ижодкорнинг асарлари шуҳрат топади, халқ этиборига тушади. Бир сўз билан айтганда, обод турмуш ҳақида ижод қилган ҳар қандай истеъдод эгаси кадр ва эъзоз топиши шубҳасиз. Мумтоз адабиётимизнинг йирик намоёндаси, ажойиб оила бекаси, садоқатли умр йўдоши, гўзал шоира Нодирабегим – Моҳларойим ана шундай ижодкорлардандир.

Қуръонда «Оллоҳ сенга яхшилик қилганидек, сен ҳам (ўзгаларга) яхшилик қил» (Қасос сураси, 77-оят) дейилган. Қуръон яхшиликнинг фойдаси – уни уни амалга оширувчининг ўзига ҳам яхшиликлар қайтишини баён қилиб: «Агар чиройли амалларни қилсангиз, ўзингизга яхшилик қилган бўлурсизлар. Агар ёмон, гуноҳ амалларни қилсангиз ҳам ўзингиз учундир» дейди. (Исро сураси, 7-оят)

Яхши ва савоб ишларни қилишга тарғиб қилиб Оллоҳ айтадики: «Ким бирон чиройли амал қилса, унга ўн баробар қилиб қайтарилур» (Анъом сураси, 160-оят). Демак, бизнинг қатор шоирларимиз, жумладан, Нодирабегим ҳам ушбу таълимотлардан хабардор бўлган, ва албатта, уларга амал қилишга уринган эди.

Нодирабегим ўзи кўпгина савоб ишларни амалга оширган (Нодирабегим девони «Дебоча»сига қаранг) У ўз ғазалларида муҳтожларга эҳсон қилишни тарғиб этади. Бу борада ўзининг турмуш ўртоғи Умархонга қаратилган фикрлар ҳам кўплаб учрайди. Шоира хонга инсонпарварлик, инсонга муҳаббат ғояларини эслатиб туради. Инсонга яхшилик, раҳм-шафқат қилиш орқали Оллоҳнинг муҳаббатига эришиш мумкинлигини таъкидлаб туради. Маълумки, Каъбанинг таъмири орқали катта савоб олиш мумкин. Нодирабегим Умархонга шуни айтмоқчи бўладики, кўнгли вайрон бева-бечораларнинг кўнглини шод қилиш, яъни хайру-эҳсон қилиш орқали бу савобга эришиш мумкин:

*Гар эса Каъба таъмири мурудинг,  
Кўнгул вайронасини айла обод.<sup>1</sup>*

Эҳсон ҳақида Нодирабегим кўп ғазалларида фикр юритган.

Эҳсон нима ўзи? Эҳсон шундай нарсаки, бой, давлатманд одамлар ўз бойликларидан маълум қисмини бева-бечораларга бериб турганлар. Бу исломда фарз амаллардан ҳисобланади. Эҳсон жамиятдаги тенгсизликнинг йўқолиши учун, инсонларнинг бир-бирига ёрдам бериши учун фарз қилинган. Нодирабегим ҳам ёрининг адолатли, қарам қилувчи бўлишини истаб унга доим эҳсон қилишни эслатиб турган:

*Бўйлаким мумтоз эурсен барча султонлар аро,  
Шод қилгил бандаларнинг кўнглини эҳсон этиб.*

Биламизки, анъанавий ўзбек ғазалчилиги ва мухаммаси воқеа-ходисаларни ҳикоя қилмайди. Ғазалчиликнинг жанр хусусиятлари воқеани бутун борлигича акс эттиришга мослашган эмас.

Муаллиф мумтоз адабиётимизнинг лирик тури жанрларида асар яратар экан, воқеанинг ўзидан ҳам кўра ўша

---

<sup>1</sup> Нодира. Асарлар. 2 жилдлик, Ж.1. Тошкент. 1968, 154-бет.

воқеанинг мазмуни-моҳиятига нисбатан ўз муносабати-ни билдиради. Воқеа аниқ бўлмаса, у ҳақдаги муаллиф мулоҳаза ва ҳукмини китобхон қандай қилиб аниқлайди ёки англайди? Муаллиф ниҳоятда ихчам ҳажмда, ишоралар билан воқеанинг мағзини маълум қилади, кейин эса унга муносабат билдиради. Ўқувчи бундан ўзига хос ҳулосалар чиқариб олади. Тадқиқотчи эса оддий ўқувчи кўра олмайдиган, айтиш мумкинки, “ҳарир парда” орқасида турган нарсалар, содир бўлаётган ва содир бўлиши мумкин бўлган воқеаларни ўзининг билими, тажрибаси, илмий-ҳаётий мушоҳадаси туфайли кўради. Адабиётшунос Бузникнинг кўйидаги фикрлари бизнинг мақсадимизнинг тўлалигича аён бўлишига ёрдам беради: “Адабиёт оддий иллюстрация ҳам, воқеаларнинг кўчирилган нусхаси ҳам эмаслиги аллақачонлар исботланган. У тирик мавжудотга ўхшаб бизни ўраб олган дунёнинг таассуротлари билан озиқланади, уни қайтадан ишлаб чиқариш учун дунё ташвишларини ўзиникига айлантиради. Афтидан, шунинг учун ҳам ҳаёт воқеа-ҳодисаларини акс эттиришни адабиётнинг бош ўзига хос хусусияти деб тушунишлар мағлубиятга учрайди. Бу ерда муҳим нарса тарихий даврнинг етакчи ғоялари билан бадиий ижоднинг ички ҳамоҳанглигини кўра олишдан иборатдир”.

Демак, шоира ўз даври ҳаётий воқеаларига ўзига хос муносабат билдирган. Шу муносабатдан шоиранинг дунёқараши ва ижодий усули келиб чиқади. Яъни, одамлар ҳамма вақт бир-бирларига нисбатан ғамхўр ва меҳрибон бўлишлари керак. Савоб олишнинг энг яхши йўли эса муҳтож ва ночор одамларга ғамхўрлик қилишдир. Масалан, шоира Умархон ҳукмронлиги даврида вилоятнинг жаннат боғи сингари обод ва фаровон, гўзал ва осойишта эканлигини айтиш билан хоннинг ўзини мана шундай ҳолатни келтириб чиқаришга даъват этмоқда. Шу боисдан, шоира тасдир санъатини қўллаб, “вилоят” сўзини



хар икки мисрада фаровонлик ва ободончиликка боғлаб келтиради. Кўриниб турибдики, шоира Нодирабегимнинг яшашдан мақсади, ҳаётининг мазмуни яратган асарларининг ғояларида яққол кўриниб туради. Нодирабегим асарларида савоб иш қилишга ундаш, инсонпарвар бўлиш ҳақидаги ғоялар инсоният учун абадий ғоялардир. Бундай ғоялар ҳар бир даврнинг ақли зукко кишиларига кўпгина умуйнсоний кадриятларни эслатиб туради. Жумладан, шоира қарашлари ва интилишлари, мақсадлари билан мамлакатимиз Президентининг мақсадлари муштарак эканлиги 2006 йилнинг «Ҳомийлар ва тиббиёт ходимлари йили» деб аталишида ҳам кўриниб туради

Ҳамма асрларда ҳам фуқаро одил ва оқил ҳукмдор бўлишини истаган, шуни худодан тилаган, ҳокимият тепасига келган ҳукмдорга зафар ва соғлик тилаб туришган. Ҳамма ҳам бир хил даражада ҳаёт кечириши мумкин эмаслигига бугунги кунда ишонч ҳосил қилдик. Турли сабабларга кўра бечоралдикда яшаётганларга худонинг ўзи раҳм қилиб туради, деб тушунган Нодирабегим. Ана шу марҳаматнинг кўринишларидан бири улар дуосининг худога мақбул бўлиши ва бунинг эвазига давлатмандларнинг бечораларга эҳсонларидан иборат. Қуйидаги сатрлар фикримизнинг далилидир:

*Иқболу давлатини ҳақдин тилаб раият,*

*Мақбул эрур худога бечоралар дуоси.<sup>1</sup>*

Пайғамбаримиз ҳадислари билан таниш бўлган одам мазкур байтни ўқиса, беихтиёр қуйидаги ҳадис ёдига тушади ва муқаддас Қуръон, ундан келиб чиқиб ҳадислар қанчалик буюк инсонпарварлик асосида юзага келганлигидан ҳайратланади: “Зулмланаётган кишининг қарғишидан сақланинглар. Зеро, унинг дуосини тўсадиган парда йўқ, агарчи кофир бўлса ҳам.<sup>2</sup>

<sup>1</sup> Нодира. Асарлар. I жилд, Т., 1968, 260-бет.

<sup>2</sup> Муҳаммад пайғамбар қиссаси. Ҳадислар. Т., “Камалак”, 1991, 53-бет.

Шоиранинг юқоридаги мисралари ўзининг равонлиги, сўзларнинг бир-бирига ёпишиб, боғланиб келаётгани байт мазмунининг ғоят инсонпарварона эканлигига қўшилиб, бир бутун нафосат бирлигини ташкил этган. Бунда, албатта, шоира қўллаган таносуб санъати (ҳақ-худо, раият – бечоралар, иқбол – давлат)нинг ҳам роли бор.

Нодирабегимнинг бутун ижодий фаолияти силсиласида узлуксиз давом этган ғоялардан бири муҳаббат, вафою садоқатни улуғлаш бўлса, иккинчиси – турли шаклларда ифодаланиб, бутун бир яхлитликни ҳосил қиладиган – инсонпарварликдир. Умархон тириклигида инсонпарварлик ҳамиша Нодирабегимнинг хаёлини банд этиб турган. Турмуш ўртоғи хонни мақтаса, инсонпарварлик ёки адолат қилгани учун мақтаган; ундан салгина норози бўлса, гина қилса, инсонпарварликни салгина унутиб қўйгани учун гина қилган ва унинг ёдига тушириб қўйишни истаган. Бунинг учун энг аввало, шохни мақтаб, кўнглини юмшатган, худони эслатиб, яратгувчининг олдидаги қарзини ва Аллоҳнинг қаҳри ҳам меҳрини ёдга солмоқчи бўлган:

*Эй яхшиларнинг шоҳи, ҳақ сенга ёр бўлгай,  
Давлат бўлиб зиёда, умринг ҳазор бўлгай...<sup>1</sup>*

Юқоридаги сатрлар олинган банднинг навбатдаги мисраси бизни чуқурроқ ўйлашга мажбур қилади. Аввал шу сатрни ўқийлик:

*Бадхоҳлар ҳамиша оламда хор бўлгай.<sup>2</sup>*

Бу сатрнинг ўзига хос ҳикматли сўзлардек жаранглаётганини сезиш қийин эмас. Яъни “бировга чоҳ қазисанг, ўзинг тушасан” деганларидек. Аммо бизнингча, шоира ушбу ўринда умумий дидактик фикрни билдиришни ўзига мақсад қилиб олмаган. Аслида автор икки вариантдаги фикрни англатмоқчи бўлган: 1. Сенга ёмонликни кўзлаётганларга ҳам сен дарҳол ёмонлик билан жавоб қайтараман демагин. Уларнинг жазосини, албатта, ху-

<sup>1</sup> Нодира. Асарлар. I жилд, Т., 1968, 260-бет.

<sup>2</sup> Ўша жойда.

донинг ўзи беради. 2. Сен ҳеч кимга нисбатан ёмонлик қилмагин. Чорасиз, кучсиз одамлар сенга жавоб қайтара олмасликларини билиб турсанг ҳам, уларни жазолама, қийнама. Акс ҳолда худонинг ўзи бир кун сени хор қилади. Ҳаттоки душманларингга ҳам зулмни кучайтирмагин. Сўнгги жумладаги фикримизни эса навбатдаги сатр тасдиқлайди:

*Ҳар кимки бўлса душман, мардуди зор бўлгай.*

Банднинг охирги сатрида шоиранинг бутун дунё-қарашидаги асосий ва етакчи ғоя ўзининг ифодасини топган:

*Адл айлабон карам қил, шулдир худо ризоси,<sup>1</sup>*

яъни худони рози қиламан десанг, энг аввало адолат билан иш юритгин, раҳм-шафқатли бўлгин. Демак, шоира ўзига таниш ёки нотаниш бўлган минглаб одамларнинг тақдири, ҳаёти учун қайғурмоқда. Зотан, “инсонпарварликнинг энг асосий шаклларида бири–инсон учун курашмоқ, уни жамият учун сақлаб қолмоқ, ниҳоят, уни жамиятга қайтариш учун курашмоқдан иборат. Тағин нима ҳам бу вазифадан юксакроққа олижаноброқ бўлиши мумкин”.<sup>2</sup>

Шарқда маълум ва машҳур бўлган айрим дидактик қарашлардан, ифода услубларидан шоир бўлган Умархон беҳабар бўлган деган фикрни айтиш нотўғри бўлади. Аммо инсон табиати шундай: у кўпгина нарсаларни айрим ҳолатларда унутиб қўяди, одамга вақти-вақти билан эслатиб туриш ҳам зарур. Қалби инсонпарварлик ғоялари билан тўлган шоира шунинг учун ҳам шоҳ Умархонга жуда катта савоб олишнинг энг қулай йўлини кўрсатиб туради. Каъбани зиёрат қилишдан ташқари, уни таъмир этиш улкан савоб бўлса, худди ўшандай даражадаги савобга хон ўз пойтахтидан чиқмасдан ҳам истаган пайтида эришиши мумкин:

<sup>1</sup> Ўша жойда.

<sup>2</sup> Мединский Г.А. Гуманистические борьбу за человека. Каранг: Гуманизм и современная литература, М., 1963 с. 334.

*Гар эса Каъба таъмири муродинг,  
Кўнгул вайронасини айла обод.<sup>1</sup>*

Ўзбек мумтоз адабиётининг таниқли вакиллари Навоий, Хўжа, Машраб ва бошқаларнинг инсон кўнглининг ҳамма нарсадан нозик ва эътиборга лойиқ эканлиги ҳақидаги нодир фикрларини ёдимизга тушириб олиб айтишимиз мумкин, Нодирабегим уларнинг мана шу ажойиб анъаналарини давом эттирар экан, фикрларнинг мағзини шундайича такрорлагани йўқ. Балки унга янги фикр қўшди, кўнглининг буюклиги ва қимматлигининг таърифини оширди. Бу Каъбани зиёрат қилиш сингари анъанавий фикрнинг ривожлантирилиб, уни таъмирлаш билан алмаштирилишидир.

Йиллар ўтиши билан ва ҳаётининг воқеа-ҳодисаларга боғлиқ ҳолда Нодирабегимнинг Умархон ҳукмронлик фаолиятига нисбатан бўлган талаблари анча қатъийлашиб борган. Шоиранинг аксар шеърларида Умархон энг гўзал, энг баҳодир, энг шавкатли, энг саодатли ва адолатли ҳукмдор сифатида ёдга олинган. Ёдга олинган дейишми-мизнинг боиси шуки, шоиранинг Умархон ҳақидаги асарларининг асосий қисми унинг вафотидан кейин яратилган. Аммо шуни ҳам айтмоқ лозимки, Умархон тириклик пайтида Нодирабегим ундан инсонпарварликнинг турли шаклларида фаолият кўрсатишни талаб қилган. Масалан:

*Бўйлаким, мумтоз эрурсан барча султонлар аро,  
Шод қилгил бандаларнинг кўнглини эҳсон этиб.<sup>2</sup>*

Демак, шоҳ ўзининг бахти, омади, шон-шухрати, ақли ва казозлар билан мағрурланиб кетиб, бир нафасга ҳам халқни унутишга, худони унутишга ҳақли эмас. Чунки бандаларни шод қилиб туриш савоб ишларни амалга оширишнинг бир кўринишидир. Савобли иш қилиш эса худони унутмаганликнинг боисидир. Агар бир бечоранинг кўнглини шод қилиш Каъбани зиёрат қилиш билан

<sup>1</sup> Нодира. Асарлар, 1-жилд, 154-бет.

<sup>2</sup> Нодира. Асарлар, 1-жилд, 84-бет.

тенглигини назарда тутсак, шоира подшоҳ Умархонга савоб олишнинг инсонпарарлик билан амалга ошадиган вариантларини таклиф этаётганлигини аниқ англаймиз.

Инсон кўнглининг Каъбага тенглаштирилиши ҳақидаги ва унинг муқаддаслиги ҳақидаги дастлабки фикрлар Саъдий ва Жалолоддин Румийга, унинг устози ва дўсти Шамсиддин Табризийларга қарашли эди. Жумладан, Шамсиддин Табризий инсон кўнглининг эътиборга сазовор эканлигини қуйидагича асослайди: “Ҳамманинг юзи Каъбага ўгирилган. Каъбани олиб қўйсанг, маълум бўладиким, инсонлар бир-бирларининг қалбига сиғинур. Бирининг қалби бошқаси учун саждагоҳ”.<sup>1</sup> Мазкур асарнинг қиммати ва аҳамияти ҳақида И.С.Брагинский шундай ёзган эди: “Бу китоб Жалолоддин Румийнинг кенг кўламли ижодини, унинг жаҳон поэзиясига қўшган хиссасини ўрганишда, Румий шеърятини англаш ва ҳис этишда яхши бир дебоча бўлиб хизмат қила олади. Бу хизматига яраша ҳали етарлича оммалашмаган буюк шоир ҳақида рус тилида ёзилган биринчи китоб”.<sup>2</sup>

Мухтасар айтганда, мумтоз мутафаккирлар ижодида обод турмуш, аксарият ҳолларда одамийлик сабоқлари билан биргаликда тараннум этилади. Шу боис, гап адабиёт ҳақида кетганда, албатта, обод турмушнинг руҳий-ахлоқий жиҳатлари кўпроқ назарда тутилажани ёдда тутмоқ лозим...

---

<sup>1</sup> Радий Фиш. Жалолоддин Румий. Тарихий-биографик роман. Т., 1986, 189-бет.

<sup>2</sup> Ўша китоб, 206-бет.

## 5. ЮКСАК ПОКИЗАЛИК АХЛОҚ ОБОД ТУРМУШ АСОСИДИР

### Эссе

*Кел эй инсон, агар бўлсанг чин эрдек,  
Оғирлик пеша қил дунёда ердек.*

*Сўфи Оллоёр*

Ўзбек фалсафасининг шаклланиши ва ривожланишида исломий дунёқараш ва фалсафанинг, бир сўз билан айтганда, тасаввуф таълимотининг ўрни катта. Бунда муқаддас динимизнинг мўътабар китоби “Қуръони Карим”га таяниб, янги бир фалсафий-эстетик таълимот илгари сурилади. Ушбу китоб жаҳон маданиятининг ҳақиқатан ҳам буюк тарихий-адабий, ғоявий-ахлоқий ва бебаҳо бадиий-эстетик бойликлари жумласига киради. Мусулмонлар ва илоҳиётчилар ўзлари ҳаётда дуч келаётган масала ҳамда муаммоларга Оллохнинг китоби – “Қуръони Карим”дан жавоб қидирадилар. Унинг сирлари ва Шариат қонунлари диндор-мусулмонлар ҳаётининг асосини белгилаб беради; чунки Шариат – Қуръонда баён этилган Ислом дини умумий қоидаларига асосланган, мусулмон ҳуқуқларининг мажмуасидан иборатдир.

Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо с.а.в. (570-632) Худонинг яккаю ягоналигини ваъз этган ва у бу билан бутпарастлик урф-одатларини йўқ қилишга астойдил интилган, провардида ўзаро қонли урушлар чиқишининг олдини олишга, араб халқи бирлигини янги дин орқали мустаҳкамлашга уринади. 630 йилнинг охирига келиб, қарийб бутун Арабистон Ислом динини қабул қилади, яъни Ислом Арабистонни бирлаштиришнинг иқтисодий, сиёсий, этник ва маданий омилига айланади.

Ислом дини барча ишларда меъёрнинг бузилишига қарши, шунинг учун ҳам оз сонли байрамларни тан олади ва уларни камтарона ўтказиш зарур, деб ҳисоблайди.

Масалан, баҳорда кун ва туннинг тенглашган пайти – Наврӯз байрами Эрон, Афғонистон ва Марказий Осиёда зардўштийликкача бўлган даврларда ҳам кенг нишонланган. Рамазон ойида Рӯза тутиш йил мобайнида гуноҳларни ювишнинг энг яхши воситаси ҳисобланган ва бу Ислом динининг асосий ғояларидан бирини (маънавий жиҳатдан камол топтириш ғоясини) ўзида акс эттиради. Рӯза байрами ҳам умуммусулмон байрами ҳисобланади. У рӯза тугагач, байрам қилинади. Бу байрамда ҳар қайси диндор ўтган рӯза давомида адо этилган ишларга сарҳисоб қилиши, садақа бериши, ўлганларни хотирлаши, азиз-авлиёлар қабрини зиёрат қилиши лозим. Ҳаттоки, ғайри динга мансуб, аммо муҳтож одамларга садақа бериш ҳам кўзда тутилади.

Қуръон яхши сўз ва амаллар билан одамларни бири-бирига ёрдам беришга чақиради, бирор кимсага ёмонлик қилишни эса нафақат раво кўрмайди. Шуни алоҳида таъкидлаш лозимки, Қуръон, шунингдек Муҳаммаднинг ҳадислари (мукамалроқ ҳолда Имом ал-Бухорий томонидан ёзиб олинган ва тартибга солинган. Унинг “Ал-Жомеъ Ас-Саҳиҳ” (“Ишончли ҳадислар”) ва “Саҳиҳ Ал-Бухорий” (“Ал-Бухорийнинг ишончли ҳадислари”), шунингдек унинг шогирди ат-Термизий томонидан битилган ҳадислар) анъанавий ҳуқуқий-ахлоқий, хулқ-атвор меъёрларигагина эмас, балки оилавий-турмуш муносабатлари, диндорларнинг шахсий ҳаётига, шунингдек давлат қонунчилигига, ижтимоий-фалсафий фикр тараққиётига ҳам катта таъсир кўрсатди.

Марказий Осиё халқлари, Яқин ва Ўрта Шарқда VIII–IX асрларда ижтимоий-сиёсий, маънавий-маданий ҳаётга исмоилийлар, қароматийлар, жабарийлар, қадарийлар, хорижийлар, мурижийлар ва муътазилийларнинг мафқуравий ва диний фалсафий қарашлари салмоқли таъсир ўтказди.

Бундай олиб қараганда, шароит тақозоси билан баъзи пайтларда ворислик таъсири кучли бўлганлигини, айрим ҳолларда эса биз кўриб чиққан зардўштилик, Авесто ва Куръонга – шарқ, араб, араб тилида сўзлашадиган халқлар, мусулмон ва ўзбек фалсафасига алтернатив боғлиқ ҳолдаги, шунингдек маълум даврларда қисман ўхшашликдан то айнан ўзини такрорлаш даражасидаги ўхшашликни сўфийликнинг турли диний-фалсафий оқимларида ҳам кўрамыз. VIII асрда ҳозирги Эрон, Ироқ ва Сурия минтақасида туғилган бу таълимот шимолий-ғарбий Африкадан Хитой ва Индонезиянинг шимолий чеккаларигача тарқалди. Сўфийлик ўтмишдагина эмас, балки ҳозир ҳам кўпчилик Шарқ халқларининг диний, умуман олганда эса, маънавий ҳаётида ҳам муҳим роль ўйнамоқда.

Сўфийлик – тасаввуф, бу – форс ва араб тилларидан таржима қилинганда, «мусаффолик», «аниклик», «шаффолик», «самимийлик», деган маъноларни англатади. Сўфийликнинг пайдо бўлиш сабаблари қуйидагича:

1) Халифат томонидан уюштирилган босқинчилик урушларига нисбатан мафкуравий жавоб бериш; ҳаётда қарама-қарши манфаатлар тўқнашувидан қочиш;

2) Қалбда севгини сақлаган ҳолда, Аллоҳга йўл топиш, Инсоннинг маънавий покланиши ва такомиллаши орқали Аллоҳни таниш;

3) Борлиқдан ва ўзлигидан қочиш эмас, балки ўзлигини ўзгартириш, ўткинчи эмас, барқарор тажриба орттириш.

Шуни чамалаб айтиш мумкинки, бу сабабларнинг барчаси, эҳтимолки, яна бошқа сабаблар ҳам сўфийликнинг вужудга келишига олиб келган бўлса ажаб эмас. Боз устига бу нооддий таълимотнинг 12 тадан зиёд оқими мавжуд. Сўфийлик соҳасида йирик олим Е.Э.Бертельс ҳам худди шундай фикрни қўллаб-қувватлаб бу таълимотга «исталган концепция, исталган дунёқараш тааллуқли бўлиши мумкин», – деган эди.



Пантеизм сўфийликнинг кўпчилик оқимлари учун фалсафий асос бўлиб ҳисобланади, яъни ҳамма нарсанинг замида Аллоҳ мавжуд ҳамма ерда ҳам – Аллоҳ! Аллоҳ ва борликни бирдай, деб билиш сўфийликда бир хил талқин қилинмасди. Аммо бу оқим бир тамойилга асосланарди: «Борлиқ, бу – Худо» демакдир. (вахдати вужуд), яъни «ҳақиқат бирлиги».

Сўфийликнинг асосий муаммолари: борлиқ, инсон ва худо, табиат, космос, мавжудот (реаллик), билиш, ўзлигини англаш, ахлоқий-этник муаммолар, хусусан ўзлигини такомиллаштириш.

Диний-фалсафий таълимот сифатида сўфийлик учун куйидаги вазифалар ғоят муҳимдир:

1. Мурасозлик: ижтимоий ноодилликка, эзишга, зўронликка қарши чидашга, озгина нарсага ҳам қаноат қилишга чақирилади, аскезлар;

2. Худони, борлиқни, Инсонни шу жумладан, инсон томонидан ўзини-ўзи англаш (ўзлигини англаш);

3. Мусулмон динини ислохотлаш йўли билан ҳаётни ижтимоий жиҳатдан тартибга солишга эришиш;

4. Турли динга сиғинадиган халқлар тенглигини тасдиқлаш;

5. Ибодат қилиш, диний маросим воситалари (руҳий, жисмоний машқлар, гипноз, зикр ва ҳоказо) дан фойдаланиш. Улар яқка тартибдаги интеграция ва ижтимоий барқарорликка эришиш воситалари ҳисобланган<sup>1</sup>.

6. Диний-ахлоқий жиҳатдан ўз такомиллига эришиб худони маънан англаш;

Ўз-ўзини англаш ва ўз-ўзини такомиллаштиришнинг асосий босқичлари, деб куйидагилар ҳисобланарди:

- 1) Шариат – умуммусулмон диний қонуни;
- 2) Тариқат – худони қидиришнинг сўфийча йўли;

---

<sup>1</sup> Қаранг: Тримингем Дж. С.Суфийские ордена в исламе,-М-, 1989.

3) Маърифат – яққаланиш зарур бўлганда билишга эришиш;

4) Ҳақиқат – худони, ҳақиқатни мистик йўл билан англаш, худони кўриш, худога сингиб кетиш.

Қадим замонларда, айниқса ўрта асрларда, Марказий Осиё халқлари – ўзбеклар, тожиклар, туркманлар, қирғизлар ва қозоқларнинг маданияти Ўрта Шарқ, Эрон туркий халқлари маданияти жумласига кирган, улар орқали шимолий-ғарбий Ҳиндистон, шунингдек Кушон подшолиги маданияти, Бахтрия орқали эса эллинизм маданияти билан чатишиб кетди.

Янги дунё дини – исломнинг шаклланиши фақат илоҳиёт илмининг ривожланишида ижобий рол ўйнаб қолмай, балки табиий фанларнинг шаклланишига ҳам маълум даражада замин ҳозирлади.

VII-VIII асрлар оралиғидаёқ илк илоҳиёт тўғарақлари ва мактаблари пайдо бўлди. Уларда диний таълимнинг турли масалалари юзасидан баҳслар, мунозаралар ўтказилар эди. Қуръони каримни ҳар қандай фаннинг илк ва ягона асоси деб ҳисоблаган ислом дини уламолари бир қанча диний таълимотлар ишлаб чиқдилар. Уларнинг асосийлари ўша даврда фикҳ ва калом эди.

Фикҳ (араб. – тушуниш, билиш) – мусулмонларнинг хулқ-атвор қоидалари тўғрисидаги ислом ҳуқуқшунослиги, ислом дини ижтимоий меъёрлари мажмуаси. Қуръон сунна, ижмо ва қиёсга асосланади. Фикҳда мусулмон ҳуқуқининг асослари ва илк манбалари асосида кўриб чиқилади. Шариат қонун қоидаларини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ислом илоҳиётининг бир соҳаси бўлган фикҳда ҳар бир мусулмоннинг бутун ҳаётини бешиқдан қабргача назорат этувчи ислом ҳуқуқи нормалари, ахлоқ қоидалари, диний йўл-йўриқлар ўз аксини топган.

Калом (араб. нутқ, сўз) – ислом илоҳиёт илми. IX асрда пайдо бўлган ва таниқли илоҳиётчи ал-Ашъарий (873-

935) томонидан асос солинган. Унинг фикрича Аллох инсонга хос (антроморфик) хусусиятга эга. Калом ислом диний таълимотини асослашга ҳаракат қилади. Калом тарафдорлари диний ақидаларни рационалистик асосда талқин қилишга қарши чиққанлар. Энг қадимги таъриф Абу Наср Форобийга тегишли бўлиб, у: «Калом синоати ила миллатнинг асосчиси айтган чегараланган гап ва ишларга нусрат берилур ва унга хилоф қилган барча сўзларни беҳудага чиқарилур», деган<sup>1</sup>.

Оқиллар наздидаги ета олиш мумкин бўлган чўкки бу ҳалол, пок ва муносиб яшашдир. Бизнинг аждодларимиз ана шундай ҳаётдан қониқиш ҳосил қилганлар, шукрона айтганлар. Шунинг учун биз тарихимиздаги бу буюк зотлар ҳаётини ўрганамиз. Тасаввуф илмининг алломалари «лукмаи ҳалол» коидасига қатъий амал қилганлар. Масалан, Аҳмад Яссавий деҳқон, Шайх Иброҳим Ажарий ғишт терувчи, Шайх Абулҳасан дурадгор, Ҳазрати имом номи ила машҳур бўлган Қафқол Шоший моҳир кулфсоз уста бўлган.

Мухтасар қилиб айтганда, тасаввуф фалсафаси юртимизда обод турмуш тарзининг шаклланишида муҳим омил ҳисобланади. Кейинги йилларда бир қатор файласуфларнинг асарларида айни жиҳат чуқур тадқиқ этилмоқда, ўрганилмоқда. Мустақиллик йилларида республикамиз тасаввуфшунослиги орттирган тажриба ва эришган ютуқлар ҳақида тўхталар эканмиз бунда маълум даражада И.М.Мўминовнинг ҳам хиссаси бор эканлигини эътироф этмоқ зарур. Зеро, аллома марксистик методология ҳукмронлиги даври тазйиқларига қарамасдан тасаввуф Марказий Осиё халқлари ижтимоий-фалсафий тафаккурида ўзига хос ўрин эгаллаганлигини, худуддаги тасаввуфий тариқатларнинг тарихий-ғоявий илдизлари Ибн ал-Арабий таълимотига бориб тақалишини таъкидлаган эди.

<sup>1</sup> Қаранг: Исломи. Энциклопедия. – Т., «ЎзМЭ» Давлат илмий нашриёти, 2004. – 134 б.

Шарқ мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари бутун дунёни хайратга солиб келган. Айниқса туронзаминда камол топган улуғ олимларнинг ахлоқий қарашлари, китоблари, ҳаётий ақидалари ҳар қанча эътироф лойиқ ва ибрат олишга арзигуликдир.

Олима Г.Ж.Туленова фикрича, “Ахлоқ жамият ижтимоий ва маънавий тараққиётининг зарурий маҳсулидир”<sup>1</sup>. Шунингдек, инсон фалсафаси хусусида тадқиқот олибборган файласуф-олим А.Чориев ахлоқни шахс мустақилигини таъминловчи энг муҳим ижтимоий фазилатлар тарзида қуйидагича таснифлайди:

- Ақлий зукколик;
- Ахлоқий поклик;
- Ҳукукий камолот;
- Меҳнатга ҳалол муносабат;
- Сиёсий етуклик;
- Маданий савия<sup>2</sup>.

Умуман олганда, ахлоқ ва ахлоқшуносликка оид қарашлар Шарқу Фарбнинг етук олимлари, адиблари, давлат ва жамоат арбоблари ижодида ўзининг теран ифодасини топган<sup>3</sup>.

---

<sup>1</sup> Г.Ж.Туленова. Маънавий етукликдан ижтимоий фаоллик сари. Т.: “Алоқачи”, 2008, 100-саҳифа.

<sup>2</sup> Қаранг: А.Чориев инсон фалсафа. 2-китоб. Мустақил шахс. Т.:”Чино энк”, 2002, 133-220-саҳифалар.

<sup>3</sup> Афлотун. Қонунлар. Тошкент: Янги аср авлоди, 2002. 452 бет; Аристотель. Никомахова этика. Сочинения: В 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т.4; Конфуций. Суждения и беседы. Москва: Издательский дом Азбуки классики, 2006; Кайковус. Қобуснома. Тошкент: Истиқлол, 1994. 173 бет; Абу Ҳомид Ғаззолий. Тавба китоби. Тошкент: Мовароуннахр, 2003. 148 бет; Муҳаммад ибн Абубакр. Ҳадиси Усуфурий. Тошкент: Фафур Фулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1993; Навбахорий Сайф уз-Зафар. Дурр ул-мажолис. Тошкент: Мерос, 1992. 160 бет; Низомулмулк. Сиёсатнома ёки сияр улмулк. Тошкент: Адолат, 1997. 256 бет; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. Тошкент: Ёзувчи, 1990. 240 бет. Ризоиддин ибн Фаҳруддин. Насийҳат. Тошкент: Чўлпон, 1993. 96 бет;

Мазкур эссе орқали Шарқ мутафаккирларининг ахлоқий қарашлари таҳлил қилинади. Аммо шу ўринда бир нарсани таъкидлаш жоизки, ўша кезларда алоҳида, махсус ахлоқшунослик, ёинки, одобнома деган фан бўлмаган. Шу боис, кўпгина мутафаккирларнинг бу борадаги қарашлари асар қатида келади. Махсус шу мавзуга бағишланган асарлар қарийб учрамайди.

Эсседда фалсафа фани ва таълимида ҳали нисбатан кам ўрганилган бешта мумтоз сиймо – Ғаззолий, Нажмиддин Кубро ва Ҳувайдонинг ахлоқий қарашлари имкон қадар ўрганиб чиқилди. Бунинг сабаби шуки, Шарқ мутафаккирларининг айнан мана шу вакилларини ижоди ва мероси фалсафий фанлар тизимида, инчунун, ахлоқшуносликда кам ўрганилгандир.

### **1. Имом Ғаззолийнинг ахлоқий қарашлари.**

Шарқ фалсафаси асрлар давомида инсоният маънавий-руҳий, ахлоқий камолотини юксалтиришга хизмат қилиб келади. Жаҳонга донғи кетган шоҳ асарлар, мумтоз адаби-Саҳиҳи Бухорий. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. 1-китоб. 712 бет; Саҳиҳи Бухорий. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008.2-китоб. 624 бет; Бурҳониддин ал-Марғиноний. Ҳидоя. 1 том. Тошкент: Адолат, 2000. 48 бет; Аҳмад Яссавий. Ҳикматлар. Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 1991. 256 бет; Умар Ҳайём. Наврўзнома. Тошкент: Мехнат, 1990. 80 бет; Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри. Тошкент: А Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти. 1993; Фаридиддин Аттор. Мантики ут-тайр. Тошкент: Ғафур Ғулом нашриёти, 2006. 248 бет; Фаридиддин Аттор. Илоҳийнома. Тошкент: Ёзувчи, 1994. 96 бет; Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил Ал-Бухорий. Ҳадис - Ал-жомий ас-саҳиҳ-ишонарли тўплами. Тошкент: Қомуслар бош таҳририяти. 1991. 560 бет; Абу Исо Термизий. Саҳиҳи Термизий. Танланган ҳадислар. Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1993. 208 бет; Имом ат-Термизий Шамоили Муҳаммадия. Тошкент: Мехнат, 1991. 112 бет; Абу Райҳон Беруний. Феруза. Тошкент: Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 96 бет; Абу Райҳон Беруний. 100 ҳикмат. Тошкент: Фан, 1993. 10-бет.

ётимиз дурдоналари, ғазаллар, ишқ-муҳаббат қиссалари аке эттирилган дostonлар, диний ва дунёвий илmlарни ўз ичига қамраб олган аждодларимиз қолдирган хикматлар хазинаси, буларнинг барчаси илдизи жуда чуқур, ўзаги мустаҳкам бўлган Шарқ олимлари таълимотидан баҳра олган десак, муболага бўлмайди.

Асримизнинг етук Шарқшунос олими, нақшбандия тариқатининг намоёндаларидан бири профессор Маҳмуд Асъад Жўшон шундай деб таъкидлайди: “Тасаввуф таф-сир, ҳадис, калом, ақоид ва фикҳ илmlари каби шаръий илмдир. Қуръон ва ҳадисдан олинган зоҳирий фикҳга муқобил ботиний фикҳ илми, қалб аҳволи илми, нафсни поклаш илмидир. Тасаввуф нафсни тарбиялашдир: соғлом ирода, гўзал хулқ, солиҳ амалдир”.

Яқин-яқингача биз тасаввуф нима эканлиги ҳақида ҳатто тасаввурга ҳам эга эмасдик. Давлатимиз мустақилликни кўлга киритгандан бери қисқа муддат ичида ислом тасаввуфи тарихи, Шарқ мамлакатлари ҳамда ватанимизда яшаб ўтган буюк авлиёлар ҳамда солиҳ кишилар ҳаёти ва фаолияти, маданий ва маънавий меросига бағишланган жуда кўплаб китоблар, рисоалар, бадий-илмий асарлар нашр қилинди. Илм-фан йўлидаги бундай силжишлар, самарали фаолият халқимизнинг жуда катта қизиқиш ва эътиборини ўзига жалб қилди. Айниқса, зиёлиларимиз, Шарқшунос олимларимиз бир қанча илмий-тадқиқот иш-лари, лойиҳалари устида изланишлари натижасида жуда яхши натижаларга эришдилар.

Ҳозирги кунда юксак маънавиятли, ахлоқий баркамол инсонни тарбиялаб, вояга етказишда тасаввуфнинг ил-мий-назарий ғояларини чуқур ўрганиш муҳим аҳамиятга эга. Чунки, Жўшон хазратлари таъкидлаб айтганларидек, ”Тасаввуф худбинлик эмас, инсониятга ғамхўрлик, раҳмдиллик, муҳаббат ва хизматдир. Сўзамоллик эмас, самимият, ихлос ва ҳикматдир. Кўнгул поклиги, маъри-

фат юксаклиги ва амали солиҳ ишлаб чиқариш корхона-сидир. Разил эмас, гўзал ҳолдир, тошга гул, заҳарга асал, кўзларга нур, кўнгулларга сурурдир”<sup>1</sup>.

Инсон ҳар жиҳатдан тарбияга, парваришга мухтож. Ахлоқий тарбияга бефарқ бўлиб, ўз ҳатти-ҳаракатларини мунтазам кузатмаслик натижасида нафс издан чиқиши ва ўз эгасини халокатига сабабчи бўлиши мумкин эканлиги ҳаёт тажрибасида кўп бор кузатилган. Аммо нафсни жиловлаш ва тарбиялаш осон иш эмас. Ҳудди асов отни жиловлаб олиб, ўзига бўйсундириш қанчалик машаққат туғдирса, инсон ўз нафсини қалби ва ақли итоатида тутиши унданда мураккабдир.

Ўрта асрда яшаб, ижод этган Хуросонлик буюк аллома шайх Имом Ғаззолий бу хусусда шуни таъкидлаб ёзади: “Нафс ва ахлоқ тарбияси жиддий ва мушкул иш. Ҳатто ғайрати жўш уруб турган баъзи ботирлар ҳам бу меҳнат қаршисида ожиз. Тасавуру ўй-фикрлари кусурли бўлгани учун улар ўзини бу ишдан четга тортишади, яъни ахлоқни ўзгартириш тасаввурга сиғмайдиган иш, чунки табиат ўзгармайди, деган фикр билан ўзларини оқлашади”<sup>2</sup>.

Демак, ғофил ва жоҳил кишиларнинг фикрича, худди инсон зоҳирий вужудини ёки тана аъзоларини ўзгартириб бўлмаганидек, унинг ботини, яъни хулқини ҳам ўзгартириб бўлмайди. Бундан ташқари, улар инсон танасидаги шаҳват ва ғазабдан ҳеч қачон узилолмайди, деб даво қилишади. Буларга қарши ўлароқ шайх Ғаззолий айтадики: ”Ёввойи табиатли лочин қўлга ўрганиб, юввош ва мулойим бўлади. Очкўз ит тарбия билан ўлжани олиб келадиган даражага етади. Асов от жиловга ўрганади. Хайвонларнинг хулқини ўзгартириш мумкину, нахотки одамзотнинг хулқини ўзгартириб бўлмаса?!”

Шу ўринда Ғаззолий тўлиқ ва нотугаллиги жиҳатидан

<sup>1</sup> Ўша манба. 95-б.

<sup>2</sup> Абу Ҳомид Ғаззолий, “Риёзатун-нафс”, Мовароуннаҳр, Тошкент, 2006. 21-б.

оламдаги мавжудотларни иккига бўлади. Инсон ва унинг аъзолари тўлиқ ва тугал яратилган. Аммо яна шундай нарсалар борки, уларнинг мавжудлиги ҳали тугалланиб охирига етмаган. Шарт-шароит пайдо бўлиши билан бу нарсалар ўзидаги яширин қувват таъсирида ривожланиб, комил суратга киради. Ҳудди уруғ агар тарбияласа олмага ёки хурмога айлангани сингари, дейди<sup>1</sup>.

Гўзал хулқ икки хил мўътадиллик билан боғлиқ, дейди Ғаззолий. Биринчиси – илоҳий эҳсон ва фитрий комиллик билан ҳосил бўлган мўътадиллик. Фитрий комилликнинг белгиси шуки, инсон туғма ақли комил, хулқи гўзал бўлади. Мана шу сифатлар унга шаҳват ва ғазабни бошқаришга кифоя қилади. Бундай инсон таълимсиз олим, ҳеч қандай тарбия олмасдан одобли бўлади.

Иккинчиси – қаттиқ меҳнат ва риёзат билан ҳосил бўладиган мўътадиллик<sup>2</sup>.

Бу хусусда шайх айтадики: “Киши ўзида биронта гўзал хулқни ҳосил қилмоғи учун айнан шундай хулқли инсонлар ҳаётини кунт билан ўзлаштирамоғи ва бу йўлда нафсига юклатилган меҳнат то табиатига сингиб, хулқига айланиб кетгунича сабрли бўлмоғи лозим бўлади. Модомики, сен ҳам гўзал феълларга муштоқ кишида бўладиган доимий кунт ва тиришқоқликни зиммангда сезмас, бу хулқ билан лаззатланмас, қабих феълларни ёмон кўриб, улар туфайли алам чекмас экансан, ҳақиқий саодатга эришолмайсан”<sup>3</sup>.

Демак, абадий саодатга эришиш ҳам гўзал хулқ орқали бўлар экан. Бу хусусда, яъни саодатнинг нима эканлиги ҳақида жаноб Пайғамбаримиз Муҳаммад Мустафо (с.а.в.)дан сўрашганида ул зот шундай жавоб берган эканлар: “Саодат – узоқ яшаб, бутун умрни Оллоҳ таоло итоатида ўтказиш” (Абу Бакр ривояти).

Имом Ғаззолий одамларни ахлоқий муолажани қабул

---

<sup>1</sup> Ўша манба. 22-б.

<sup>2</sup> Ўша манба. 28-б.

<sup>3</sup> Ўша манба. 29-б.



қила олиш имкониятига қараб тўрт тоифага ажратади:

1) Ғофил инсонлар. Улар ҳақ билан ботилнинг, чиройли билан хунукнинг фарқига бормайди. Лаззатларга ҳаддан ташқари тобе бўлиб қолгани учун улар биронта истагини тўла қондиrolмайди. Бу тоифа инсон муолажани жуда тез қабул қилади. Фақатгина у бир муаллимга, муршидга мухтож. Шунда у тез орада хулқи гўзал инсонга айланади, дейди.

2) Жоҳил ва адашган инсонлар. Бу тоифадагилар ёмонликнинг нелигини билади, лекин яхши ишларга одатланмаган, қилаётган ёмон амали уларга чиройли бўлиб кўринади. Аввало, улар бузукликка одатланиш натижасида ичида маҳкам ўрнашган жуда кўп иллатларни нафсидан суғуриб олишлари лозим. Кейин яхшиликка ундайдиган сифатни қалбига эсмоқлари керак, деб таъкидлайди.

3) Жоҳил, адашган ва фосиқ кимсалар. Бу тоифадаги киши ёмон ахлоқни яхши ахлоқ деб эътиқод қилади. Ундаги бу қараш борган сари такомиллашади. Шунинг учун бу тоифадаги кишининг муолажаси мушкул, соғайишига деярли умид йўқ, камдан-кам ҳолда у дардига даво топиши мумкин, дейди.

4) Жоҳил, адашган, фосиқ ва ёвуз кимсалар. Бу тоифага мансуб кимса нафақат бузук қарашда такомиллашади, балки у ёмонликни кўпайтиришни фазилат деб билади ва бу билан фахрланади. Бу тоифадаги кишиларнинг аҳволи оғир. Чунки улар ҳақида шундай дейилган: “Кексани тарбияламоқ – машаққат, бўрини тарбияламоқ уни азобламоқдир”<sup>1</sup>.

Муқаддас Қуръони Каримда севиқли Пайғамбаримиз Муҳаммад (с.а.в.) ҳақларида “Албатта сиз Улуғ Хулқ устидадирсиз” деган оят нозил бўлган (Қалам сураси, 4-оят). Демак, у зот бутун башариятга ибрат бўлгулик хулқ соҳиби бўлганлар. Бу хусусда ўзлари ҳам: “Дарҳақиқат,

<sup>1</sup> Абу Ҳомид Ғаззолий, “Риёзатун-нафс”, Мовароуннаҳр, Тошкент, 2006. 24-б.

мен улуғ хулқларни камолига етказиш учун пайғамбар қилиб юборилганман”, деб марҳамат қилганлар<sup>1</sup>.

Хулоса қилиб айтадиган бўлсак, Имом Ғаззолий хазратлари гўзал ахлоқни Ҳақ таолони севиш билан ва унга томон интилиш билан боғлайди: “Инсон дунё муҳаббатини қалбидан чиқариб, ўрнини Оллоҳ таолога муҳаббат билан тўлдирса, мана шу энг гўзал ахлоқдир. Бундай хулқни ҳосил этган киши учун улуғ ва қудратли Зот – Оллоҳнинг дийдорига етишдан суюклироқ нарса йўқ”, деб таъкидлайди буюк аллома (2, 30)<sup>2</sup>.

Ҳақиқатан ҳам Шарку Ғарбда юксак мавқе, мартабага эга бўлган, тасаввуф таълимоти ва фалсафасига улкан ҳисса қўшган илоҳиётчи файласуф, донишманд Абу Ҳомид Ғаззолий ахлоқий қарашлари ҳозирги давр илм-фани ва маънавияти учун ҳам битмас-туганмас бебаҳо манбадир. Аллома ёзган асарлар бундан қарийб ўн аср илгари яратилган бўлсада ҳозирги кунда ҳам ўз қадр-қимматини йўқотган эмас.

## **2. Шайх Нажмиддий Кубронинг ахлоқий қарашлари.**

Ватанпарварлик азалий ва абадий долзарб муаммодир. Мустақил Ўзбекистоннинг маънавий-ахлоқий тараққиётининг негизида ётган тамойилларидан бири ҳам ватанпарварликдир. Ватан туйғуси – бу унинг эгаси бўлмиш халқни севмоқ, ҳурмат қилмоқ, қадрига етмоқ ва эътироф этмоқ демақдир. Бу унинг маданияти, маънавияти, маърифати, тили, дини, феъл-атвори, ота-боболаридан қолмиш олтин меъроси томирларида гупуриб турган, аждоддан авлодга ўтиб келаётган покиза қони, тарихидаги муҳим босқичлар, буюк давлатга кириш мақсадида олиб бораётган курашидир.

Немис файласуфи Г.В.Гегел маърифатли халқларнинг

---

<sup>1</sup> Қуръони Карим, (Ўзбекча изоҳли таржима), тар. А. Мансур. Тошкент, 1992. 425-б.

<sup>2</sup> Абу Ҳомид Ғаззолий, “Риёзатун-нафс”, Мовароуннаҳр, Тошкент, 2006. 30-б.

ҳақиқий жасорати Ватан йўлида қурбон бўлишга ҳозир эканликларида акс этади, деб таъкидлаган эди. Ватан туйғуси аввало аждодлар ёди, уларнинг хотирасини эслаш ва қадрлаш, олис ва яқин теварак-атрофларда бўлаётган воқеаларни сезгирлик билан кузатиб бориб, Ватан ҳимояси учун доимо шай туриш, ўзининг келажак насллар олдида масъул эканини туйишдир. Ватан туйғуси – бу аввало ислом таълимоти равнақиға бемисл ҳисса қўшган Исмоил Бухорий, Термизий, Мотуридий, Абдулло Муборак, Ахмад Яссавий, Замахшарий, Бурҳониддин Марғинович, Нажмиддин Кубро, Баҳоуддин Нақшбандий сингари ўнлаб юзлаб улуғ зотларни ёдга олишдир. Ватан туйғуси – бу Ватанни ҳимоя қилиб, Ватан дея фидо бўлган Тўмарис, Широқ, Спитамен, Нажмиддин Кубро, Солиҳбек додхо, мулло Алимқул додхо сингари юзлаб шерюракларни эслашдир. Улар “Ватанни севмоқ иймондандир” ақидасига амал қилиб яшадилар ва иймоннинг бутунлигини амалда исбот қилдилар. Ватанни севмоқлик иймонданлиги ҳақида сўз юритар эканмиз, узоқ ўтмишдаги тўфонли йилларни, босқинчиларнинг муқаддас тупроғимизга бостириб кирганликларини, халқимизнинг мард ўғлонлари улар билан жангларда жон фидо қилганликларини эслаб, авлод-аждодларимиз руҳини шод этамиз, Ватанни севиш нақадар мўътабар туйғу эканлигини ҳис қиламиз ҳамда ўтмиш воқеаларидан ибрат ва хикмат оламиз. Юнонларнинг юртимизга бостириб келиши, ундан сунг араблар, мўғуллар, русларнинг ҳужуми ва уларга қарши халқ миллий қаҳрамонларининг мардонавор кураши тарихимиз саҳифаларида буюк ёдномалар бўлиб қолган.

Тарихдан маълумки, мўғулларнинг Марказий Осиёга бостириб киришига деярли Хоразмнинг Ҳукмдор доиралари айбдор эди. Ҳукмдорлар ўртасида бирлик, иноқлик, ҳамжиҳатлик йўқ эди, аксинча, ҳокимият учун кураш, ўзаро низо ва бошбошдоқлик авж олган эди. Бунинг усти-

га ўзаро уришлар, халқни асоратда тутиш, турли солиқ-жарималар олиб, аҳолининг тинқасини қуритиш, номи улуғ, супраси курук амалдорларнинг шоҳона зиёфату маишатлар уюштириб давлат ва ҳокимият ишларига, лашкари аҳволига бефарқ бўлишлари мамлакатни тангликка келтирди. Мана шуларнинг ҳаммаси бир бўлиб, катта салтанатни ич-ичидан емириб ташлади. Худди шу пайтда Муҳаммад Хоразмшоҳ Чингизхон билан қаттиқ ёвлашди. 1219 йилнинг кузидан бошлаб Чингизхон қўшинлари барча ёвузликларни қилдилар. Мана шундай оғир дамларда Ватанни иймонидан севган, қалбида Ватан меҳру мухаббати алангаланиб турган халқ қаҳрамонлари мўғулларга қарши нафрат-ғазаб билан жанг қилдиларки, уларнинг жасорати ватанпарварлик тимсолига айланиб қолди. Ана шундай миллий қаҳрамонлардан бири улуғ Шайх Нажмиддин Кубродир. Ватан туйғусини ёшлар онгига сингдиришда Нажмиддин Кубронинг меросидан фойдаланиш самарали натижа беради. “Шайх Нажмиддин Кубро қиссаси”да баён қилинишича, Хулагу қўшинлари Гурганчни босиб олмоқчи бўлганида, Нажмиддин Кубро илму ҳол ва қол билан пойтахтни кўздан яшириб қўяди. Шунда Хулагу Шайхнинг оиласи ва муридлари билан Хоразмдан чиқиб кетишини, эвазига ҳаёти кафолатланишини таклиф қилди. Унга жавобан Ватанга садоқатли Нажмиддин Кубро: “Мен бу ерда ўзимнинг энг яхши кунларимни ўтказдим, энди бундай ҳалокатли кунларда шаҳарни ташлаб кетиш пасткашлик бўлур эди”, -деб жавоб беради<sup>1</sup>.

Нажмиддин Кубро бошқа бир асариде шундай ёзади: “Она-Ватан йўлида, Ватанни ҳимоя қилаётиб шаҳодат жомини нўш айлаш, Аллоҳ висолига етишмоқ ила баробардир”<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Шайх Нажмиддин Кубро қиссаси ёхуд қирқ ривоят. Урганч: “Хоразм” нашриёти, 2006 й. 70-б.

<sup>2</sup> Ҳамидхон Исломий. Нажмиддин Кубро. Урганч: “Хоразм” нашриёти, 1995 й. 86-б.

Икки манбадан олинган бу иқтибосларда Нажмиддин Кубронинг Ватанга садоқатли эканлиги таъкидланади. У пойтахтни душман кўзидан ғойиб қилиб кўйганда, хонини жосуслар бу иш буюк шайхнинг мўъжизаси эканини Султон Муҳаммад Хоразмшоҳга ва мўғулларга хабар қиладилар. Хоразмшоҳ шаҳардан қочиб чиқаётганда дарвоза олдида Шайх оёғини узатиб, йўлни тўсиб ўтирган бўлади. Султон ундан оёқларини йиғишни талаб қилади. Шайх эса, мен оёқларимни йиғарман, аммо, сен ортингни, яъни халқни, юртни йиғнай оласанми, дейди. Шу жойда султонлар ва шайхлар ўртасидаги низо ҳам ўз ифодасини топган. Шу онда Нажмиддин Кубро мўғул лашкари олдида Хизр алайҳиссалом келаётганини кўради ва Хизрдан нега келаётганини сўрайди. Хизр алайҳиссалом шайхни муҳофаза қилаётганини айтади. Шайх оёқларини йиғиштиради ва Хоразм бирдан кўринадиган бўлиб қолади. Нажмиддин Кубро шаҳардан ташқарига чиқади ва мўғуллар пойтахтга бостириб кирадилар.

Шундай қилиб, Хоразм бошига оғир бало-казолар тушганда ҳам 76 ёшлик кекса донишманд она-ватанга садоқат кўрсатиб, ўз жонидан кечиб, қўлда қилич билан жангга киради, душман билан беомон курашади. Ана шу даҳшатли жангда Нажмиддин Кубро бир ҳамла билан душман туғини тортиб олиб, то сўнги нафасигача қўлдан чиқармай ушлаб туради. Бу ҳақда Алишер Навоий ўзининг “Насоим ул-муҳаббат” асарида шоҳидлик бериб, ғанимлардан ўнтаси ёпирилиб ҳам Кубронинг қўлидан байроқни олишолмаганини, ниҳоят Шайхнинг бармоқларини чоғиб олганини ёзиб қолдирган. Жалолиддин Румий эса, шу фожиа ҳақида бир рубоий ёзиб, “Бу юксак Валий аҳли бир қўлида иймоннинг соф майини ичсалар, яна бир қўлида эса душманнинг байроғига чанг соладилар”, деб фахрланган экан<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Ҳамидхон Исломиёв. Нажмиддин Кубро. Урганч: “Хоразм” нашриёти, 1995 й. 29-б.

Демак, ватан равнаки ғоясини ёшлар дунёқарашида шаклантиришда Нажмиддин Кубронинг меросидан фойдаланиш самарали натижалар беради:

1. Нажмиддин Кубро асарларидан, Рашидиддин Фазлуллохнинг “Жомеъ ут-таворих” (тарихлар тўплами), Жомийнинг “Нафахот ул-унс”, Навоийнинг “Насойим ул-муҳаббат”, Маҳмуд Ломаъийнинг “Такмилаи нафахот ул-унс”, “Шайх Нажмиддин Кубро киссаси” каби кўлёзма манбаълардан иқтибослар келтириш ва уни шархлаш ёшларга самарали таъсир қилади.

2. Икки қисмдан иборат “Нажмиддин Кубро” видеофилмини томоша қилиш ҳам ёшлар дунёқарашида ватанпарварлик туйғусининг шаклланишига кучли таъсир ўтказади.

3. Нажмиддин Кубронинг туғилиб ўсган ва дастлабки маълумотни олган Хива туманидаги Саёт қишлоғига, шайхнинг онаси БибиХўжар она макбарасига зиёрат қилиш ҳам ёшлар хотирасида ўчмас из қолдиради.

4. Рассом Отахон Аллабергановнинг “Шайх Нажмиддин Кубро портрети”, XV асрда чизилган “Шахмат ўйнаётган Нажмиддин Кубро” миниатюрасидан, Хуршид Давроннинг “Шаҳидлар шоҳи” асаридан ва бошқа Нажмиддин Кубро ҳақидаги бадиий асарлардан кўргазмали қўлланма сифатида фойдаланиш ҳам катта самара беради.

Хуллас, ёшларда ахлоқий баркамолликни шаклантиришда Нажмиддин Кубронинг маънавий мероси туганмас хазина бўлиб хизмат қилади.

### **3. Хўжаназар Хувайдонинг ахлоқий қарашлари.**

Хўжаназар Хувайдо-Равшаний (XVIII асрнинг бошлари – 1780й) – ўз даврининг кўзга кўринган салоҳиятли шоири, тасаввуф таълимотининг таниқли вакили эканлигини билсак-да, унинг шахсий ҳаёти, ҳаёт йўли тўғрисида тўлиқ маълумотларга эга эмасмиз. Унинг ўзбек тилида

битилган “Ғазалиёт”, “Девони Ҳувайдо” ва “Роҳати дил” достонининг Туркистонда кенг тарқалганини Ўзбекистон Фанлар академияси қошидаги Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг кўлөзмалар хазинасида сақланиб келинаётган кўлөзмалардан билиб олиш қийин эмас. XX аср бошларида Ҳувайдо куллиётининг “Китоби Ҳувайдойи Чимёний” номи билан Қозон, Тошкент ва Истанбулда бир қанча марта чоп этилиши унинг ижодиётига қизиқиш кучли бўлганлигидан далолатдир.

Таъкидлаш лозимки, тасаввуф ўзига хос диний-фалсафий таълимот сифатида илк шаклланиш даврида бироз бўлса-да ўзгача талқинга даъво қилишдан йироқ эмас эди. Бундай рақобатчиликнинг муайян ифодасини биз Мансур Халлож, Баёзид Бистомий, айниқса, Бобораҳим Машрабнинг тасаввуфий қарашларида яққол кўраимиз. Маълумки, нақшбандия тариқатида бундай ҳолга, эркин талқинга борган сари чек қўйила борди. Хўжаназар Ҳувайдонинг шеърлятида бундай тадрижий ўзгаришлар давом эттирилганлигини ҳар қадамда ҳис қилиб туриш қийин эмас. Эндиликда Ҳувайдо томонидан сақланиб қолинган тасаввуфнинг муайян жиҳатлари расмий ислом қонун-қоидаларига тўғаноқ бўла олмайди, аксинча, кўп ҳолларда исломий қарашларни самарали бир тарзда тарғиб-ташвиқ этишнинг синалган воситасига айланди.

Хўжаназар Ҳувайдо тасаввуфида яшаш ҳуқуқини сақлаб қолган тасаввурлар, жумладан ошиқ-маъшук, ҳақиқат, Ҳақ, ишқ, ихлос каби тушунчалар охират, дўзах азоблари, жаннат аҳлига ваъда қилинган муқофотлар, гуноҳ ва имон-эътиқод ақидаларини бемалол талқин этишга монельлик қила олмайди, балки, аксинча, уларни ҳаётий образ-мисоллар, ҳикоятлар воситасида ёркин ва ҳаммабоп шаклда ифодалашга яқиндан хизмат қилади. Мутасаввиф ва уламо, ориф ва обид ўртасидаги чегара мўътадиллашди, ўзаро гина-қудратларга муайян даражада

ортикча ўрин қолмади, ҳисоб. Қолаверса, оддий авом оломон улар ўртасидаги фарқни осонликча сезмас эди. Бундай вазиятда Ҳувайдо тасаввуфий қарашларидан баҳраманд бўлиш ислом қувватидан маънавий илҳомланишдек саъй-ҳаракат эди.

Аммо шунга қарамасдан, улар ўртасидаги кўз илғамас чегара бузилмади, десак хато қилмаймиз. Бунга мутафаккир-шоирнинг кўпгина шеърларида тегишли далил-исботлар топа оламиз. “Жаннат ила ҳурни нетар мавло юзин кўрган киши”, “Нетсун Сулаймон тахтини ишқ тахтига минган киши” каби мисралар Ҳувайдо ўзининг тасаввуф анъаналарига содиқ эканлигини эслатиб туради. Демак, Ҳувайдонинг асл мақсади – бу Ҳақнинг висолига етишиш. Лекин шу билан бирга охираатда ваъда қилинган мукофотлардан у умидвор, барча тақводорлар сингари дўзоҳ азобларини четлаб ўтишни дилдан истади. Бордики бу азоб-укубатлар эвазига Ҳақ висолига эришадиган бўлса, ҳар қандай синовларга тайёр.

Аммо Ҳақ васлига етишиш инсонлардан имон-эътиқод бутунлигини, чексиз азоб-укубатларга сабр-қаноат қилишни тақозо қилади. Бу ерда Ҳаққа бўлган шиддатли ишқ барча кишиларга тегишли башарий муҳаббатдан фарқ қилади. Шунини ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, Ҳувайдо шеърлятида илоҳий ишқни оддий инсоний ишқ, муҳаббатдан ажратиб олиш осон эмас. Илоҳий ва башарий ишқ-муҳаббатга назар ташласак, улар ўртасида куйидаги фарқни кўрамиз: Ҳақнинг макони йўқ, у ломакондир. Унинг мовоси, ўрни қалбда, покиза дилда. Башарий ишқ соҳиби эса муайян макондан жой олган. Абадийлик – Ҳақнинг умри. Инсон умри эса чегараланган. Ёрга етишиш (тангри таоло кўп ҳолларда “ёр”, “дўст”, “жонон”, “шўх”, “нигор”, “маъшук”, “санам” деб юритилади) фано бўлиш орқали рўёбга чиқади. Бу жараён гўёки парвонанинг шам шуъласига етишишини эслатади. Санам билан



ориф ўртасида ўлим бор. Инсоний, башарий муҳаббатга етишиш учун ўлиш асло зарур эмас.

Хўжаназар Хувайдо оламнинг ранг-баранглигини, маҳлуқотнинг мўъжизавий жиҳатларини, инсонларнинг малойиклар сингари тузилишини, ақл-фаросат, зеҳннинг буюк неъмат эканлигини, Чимён гўзалининг латофатини теран ҳис қилади. Лекин бундан мутафаккир узоқ вақт осмонга тикилса ҳам, самовий гўзалликлар асири бўлиб юрса ҳам, унга абадий термулиб қололмай, зеро, инсоннинг шоду-хуррамлиги замирида ҳамиша ердаги нозу неъматлар, шу реал борлиқнинг латофатини кўриш мумкин. Хувайдо ҳам бора-бора фарз этилган мавҳум гўзалликдан қаноатланмай, “оҳ-воҳ”лардан кўнгли тўлмай, қувончни ердан кидира бошлайди (Т.Жалолов), дейиш баҳсталаб масаладир.

“Қувончни ердан кидириш”да чуқур маъно-мазмун бор. Алишер Навоийнинг Мажнуни Ҳақнинг мутлақ ҳусни-жамолини Лайлидан кўрганидек, Хувайдо ҳам ўз маҳбубасини аён, шаҳодат оламида, янада аниқроқ қилиб айтганда, Чимён гўзалида кўради ва ҳайратланади. Аслида ер-замин гўзали, замон Зулайҳоси, Чимён нозанини шаънига айтилган шоирона мадҳиялар ва уни кўриши билан ҳайрон бўлиб қолиши Ҳақнинг қудратига, ақл-заковати ва ҳусни-жамолига битилган ҳамду санодир. Демак, Хувайдо ҳеч қачон илоҳий ишқ ўтида ёнишдан толиқмади. Унинг тимсолини аён оламида кўриб ҳайратланади, ўзини қўйгани жой топа олмай, ҳузур-ҳаловатини йўқотди. Шундай экан, тангри таоло яратган, фаришталар қуллук қилган инсонга меҳр қўймаган, эъзозламаган кимса ҳеч вақт илоҳий ишққа мушарраф бўлиш бахтига эриша олмайди. Бу эса мутафаккирнинг инсонпарварлик ғояларини тараннум этганлигидан далолат бериб туради.

Ҳар қандай натижа машаққатсиз ҳосил бўлмагани каби ранж чекмасдан ёр васлига етишиш амримаҳолдир. Са-

намнинг дардини ҳеч қандай дафтар қилиб хатга битиш мумкин эмас. Унинг сир-асрорини калтафаҳм, укувсиз кимсаларга шарҳлаб беришнинг имконияти йўқ. Жудолик ханжари билан юрак чок-чок қилинса-да, ишқ савдосидан ситам не эканлигини билмаган бедардларга юрак захмини кўрсатиш тошга меҳр қўйишдек бир ҳаракатдир. Фалак юлдузларининг ҳисобини олса бўлар, лекин қалб захмининг ҳисобини олишга уриниш беҳуда ишдир.

Ҳақ висолини кўриш мақсадида кеча-кундуз андуҳ чекиш, дарду аламга, азоб-уқубатларга сабр-қаноат қилиш, унинг ўй-саносида яшаш Ҳувайдо учун барча нарсалардан аъло иштиёқдир. Илоҳий ишқ соҳиби бўлган ёрнинг юзи – бахт-саодат, унга сабр-қаноат орқали етишиш барчага ҳам насиб эта бермайди. Бундай ёрнинг юзини оламга қиёсласанг, ўткинчи олам атиги бамисоли “нохуш гулзор”ни эслатади. Ёр васлида жондан кечиш, олам хузур-ҳаловатларини назар-писанд қилмаслик зарурдир. Бу борада халойиқаро шарманда бўлиш, девона деб ном орттириш айб эмас, чунки орифнинг ёр васлида ўртаб ёниши авом кишиларнинг тақлидий имон-эътиқод ҳосил қилишидан фарқланади.

Бу борада шоир-мутасаввифнинг олим, илм ва жаннат ҳақидаги ҳикояси панд-насихат нуқтаи назаридан ибратомуздир. Ҳикояда айтилишича, кунларнинг бирида Исо қабристонга боради ва тасодифан бир қабр ичида танасининг ярми нурга ғарқ ўликни кўради. Бу воқеадан ҳайратга келган Исо “Деди ё Раб бу сирни қил манга фош”. Тангридан, сенга бу сирни гўр соҳибининг ўзи айтсин, деган нидо етиб келади. Гўр соҳибининг айтишича, тириклик вақтида унинг хонадонига бир куни бир олим кириб келиб салом беради. Уй соҳиби унинг саломига эриниб, ярим қўзғалиб алик қайтаради. Тананинг кўтарилган қисми бу зотнинг гуноҳларидан фориғ бўлади-ю қўзғалмаган қисми эса гуноҳлар билан лиммо-лим бўлиб қолаверади.

Унинг ҳозирги ҳолати тирик пайтидаги олимга қилган беҳурматлигининг натижасидир. Бундан Ҳувайдо “Туриб бир олимни ким қилса ҳурмат, худойим шояд этгай унга раҳмат, иноят қилса Тангри ҳеч ажаб йўқ, худонинг раҳмати кўп бесабаб йўқ”, – дея хитоб қилади.

Майга ошно бўлиш, майни сипқариш иборалари тасаввуф аҳлининг илоҳий ишқ кўйида ёниб-ўртаниши, унга кеча-ю кундуз талпинишини ифодалайди. Бунинг далили сифатида қуйидаги мисраларга мурожаат этиш кифоялидир: “Келиб ҳолимға лаб очдим, қўлимға косани берди, май ич деб пари кетди, бўлиб йўлга равона ёлғиз. Ҳувайдойи ғарибни ул пари ширин сўз бирлан, юрагимга ўт ўртади жону жаҳон ёлғиз”.

Бу илоҳий ишқ барча қатори содда, қайғу ташвишлардан йироқ бир йигитни ошиқ Ҳувайдо-Равшаний даражасига кўтарди. У ушбу дард туфайли калтафаҳм одамларнинг маломатига қолишдан, турли хил балоларга дучор бўлишдан қўрқмайди. “Сенинг ишқинг мени кўнглумда бўлса, ғамим йўқ куллий олам қилсалар сўз. Бўлуру кўрсам тажаллийи жамолнинг, мангга ҳар кун баҳору ийду наврўз. Фалакни куйдуруру ошиқ, сахарларда уруб охи жигар сўз”, – дея ўзининг тасаввуфий эътиқодида туради Ҳувайдо.

## ХУЛОСА

Хулоса қилиб айтганда, ўрта аср мусулмон Шаркининг ахлоқ фалсафаси – обод турмуш ҳақидаги қарашлари диний характерга эга бўлиб, бунда асосан, Қуръони Карим ва ҳадиси шариф ахлоқнинг мезони ҳисобланган.

Исломи дини ва ахлоқ бир-бирига муштарак, уйғун тусунчалардир. Бинобарин, муқаддас динимиз ахлоқий ақидаларни биринчи ўринга қўяди. Мусулмонлардан, энг аввало, қалб ва жисман покланишни талаб қилади. Албатта, ана шу покланиш жараёни турли усул ва тасаввуфий оқимлар негизида кечиши мумкин. Аммо улар-

нинг умумий бир мазмуни, ягона маслаги битта – инсон ўз қалбини, руҳини, танасини, мухтасар қилиб айтганда, жисму жонини муттасил тарбият қилиб бормоғи, шариат аҳкомларидан асло четга чиқмаслигидир.

Бу давр ахлоқий қарашлари, бизнингча, ўша давр дунё маданияти ўрамида ҳам беназир бўлган. Шарқда, хусусан, ҳозир биз яшаб турган ҳудудда юзага келган ахлоқий юксаклик ўша даврда жаҳоннинг ҳеч бир миллати ва давлатида шаклланмаган эди. Чуқур ички маданият, сабр-қаноат, оқиллик ва орифлик билан тўйинган бу ахлоқ фалсафаси туронзамин халқларига катта шуҳрат келтирди. Шундай гўзал ахлоқий қарашлар таъсирида не-не улуғ мутафаккирлар, уламо-ю, фузало-ю, шуаролар довруқ қозондилар.

Шу маънода, мустақилликдан сўнг шўролар даврида унут бўлаёзган ўша муқаддас қадриятларимизга қайтганимиз, унинг энг илғор, ҳозирги давр учун ҳам аҳамиятли бўлган намуналаридан фойдаланаётганимиз, ўйлаймизки, келажакда ўз самарасини беради. Зотан, бундай юксак маданият, муқаддас ислом нуридан озикланган ахлоқ, албатта, миллат қаддини кўтарадиган, унга шон-шуҳрат ва раҳматлар ёғдирадиган фарзандларни тарбиялаши аниқ.

## **6. ОБОД ТУРМУШ ВА ИЖОДҚОР АХЛОҚИ (А.НАВОИЙ ВА З.БОБУР)**

Ўзбек мумтоз адабиёти – бой бир адабиётдир. Бу адабиётнинг вакиллари фақатгина шоирлик қилишмаган, балки носир, мутасаввиф, файласуф, баъзан санъаткор сифатида ҳам ном қозонишан. Чунончи, Муҳаммад Ал-Хоразмий (783–850), Аҳмад Фарғоний (797–865), Имом Бухорий (810–870), Имом Ат-Термизий (824–892), Абу Наср ибн Муҳаммад Фаробий (873–950), Муҳаммад Хоразмий (997 йилда вафот этган), Абу Бакр Наршахий (899–959), Абу Райҳон Беруний (973–1048), Абу Али ибн Сино

(980–1037), Юсуф Хос Ҳожиб (1017 йилда туғилган), Умар Ҳайём (1040–1123), Маҳмуд Қошғарий (XI аср), Маҳмуд Замахшарий (1075–1144), Муҳаммад Ғаззолий (1058–1111), Аҳмад Яссавий (1041–1167), Нажмиддин Кубро (1145–1221), Бурҳонуддин Марғиноний (1123–1197), Маҳмуд Чағминий (XII–XIII аср), Баҳовуддин Нақшбанд (1318–1389), Абдулхолиқ Ғиждувоний (1180 йилда вафот этган), Умар Тафтазоний (1322–1392), Лутфий (1366–1465), Али Ҳусайн Журжоний (1339–1413), Мирзо Улуғбек (1394–1449), Алишер Навоий (1441–1501), Абдурахмон Жомий (1414–1492), Бехзод (1455–1537), Мирзо Бобур (1483–1530), Мирзо Ҳайдар (1499–1551), Мирзо Бедил (1644–1721), Машраб (1657–1711), Махтумқули (1733–1793) сингари зотларнинг миллий адабиётимиз равнақиға қўшган ҳиссалари беқиёсдир. Айни пайтда, бадиий адабиёт қўйнидан униб чиққан ва нисбатан янги соҳа – журналистика нуқтаи назарига кўра ҳам бу мутафаккир зотларнинг илмий-адабий мероси алоҳида ўрганишга арзийди. Бинобарин, адабиёт сўзни санъат даражасида кўради, қўллайди, журналистика бўлса, сўзни, аввало сиёсат сифатида истифода этади. Мумтоз адабиётимизда эса ҳар икки соҳа ёндош, бири-бирини тўлдириб, тасдиқлаб келади. Бу ҳақидаги баъзи кузатишлар, илмий асарлар эълон қилинган<sup>1</sup>.

Уларнинг ҳар бирига батафсил тўхталишнинг имкони йўқ, албатта. Шу боис, биз нисбатан камроқ ўрганилган алломаларнинг асарлари ва улардаги публицистик унсурларга эътибор қаратамиз.

Ҳар бир давр адабиёти тарихий таракқиёт қўйган турлича ғоявий-бадиий талабларга асосланади. Бевосита мана шу жараён туфайли ҳар бир давр адабиёти ўзига хос жанрлар доирасига эга бўлади. Мана шу нуқтаи назардан

---

<sup>1</sup> Манба: Шарқ мумтоз поэтикаси. // Нашрга тайёрловчи Ҳ.Болтабоев. – Т.: Ғ.Ғулум номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 2007.

қаралса, XI–XII асрлар ўзбек мумтоз адабиётида панд-насихат йўналишидаги йирик асарлар яратиш анъанаси етакчилик қилганлигини кўриш мумкин.

XI–XIII асрларда яратилган Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг», Аҳмад Югнакийнинг «Ҳибатул-ҳақойиқ» каби асарларида давлатни идора этиш, кишилар ўртасида юксак одоб ва ахлоқ нормаларини тарғиб қилиш, мамлакатни ободонлаштириш, эл-юрт фаровонлигини таъминлашга даъват этиш каби масалалар ёритилган. XIV асрлардан бошлаб ўзбек мумтоз адабиётида йирик дostonлар билан бир қаторда қасида, ғазал, рубоий, туюқ ва қитъа каби жанрлар ҳам ривожланди. Сайфи Саройи, Гадоий, Саккокий, Лутфий, Алишер Навоий, Бобур, Машраб каби шоирлар ўз ижодлари билан юқорида санаб ўтилган шеърят жанрлари тараққиётига улкан ҳисса қўшдилар. Агар мавлоно Лутфий ўзининг туркий тилдаги халқона асарлари билан «малик ул-калом», яъни «сўз подшоҳи» деб тан олинган бўлса, XV асрда яшаган Алишер Навоий мумтоз адабиётда беш улкан дostonдан иборат «Хамса» яратди, ўзбек ғазалчилигини юксак чўққига кўтарди ва «ғазал мулкининг султони» баҳосини олишга муваффақ бўлди.

Алишер Навоийдан кейин Бобурнинг дилгир, Машрабнинг оташин шеърлари, кейинроқ Гулханий, Амирий, Увайсий, Нодира, XIX асрнинг охири ва XX асрнинг бошларида эса Муқимий, Фурқат, Завқий, Аваз Ўтар каби кўплаб шоирлар ижоди мумтоз адабиётимиз хазинасини бойитди.

Миллий адабиётимиз тарихига назар ташлайдиган бўлсак, дарҳақиқат, илк ёзма манбалардаё публицистик унсурлар бўй кўрсата бошлаганига гувоҳ бўламиз.

Масалан, Ўрхун–Енасой обидалари 5-7 асрларда қадимги турк тилидаги ва ёзувидаги тарихий ёдгорлик сифатида кадрли. Мўғулистондаги Ўрхун ва Жанубий Сибирдаги Энасой дарёлари соҳилларида топилгани учун

ҳам шундай номланган. Мўғулистондан Шимолий денгизларгача, Уралдан Сахалинга қадар давом этган ҳудудда шу ёзувдаги ёдномалар учрайди. Шимолий Кавказда 15 асрда ҳам Ўрхун ёзувидан фойдаланилган. Ўзбекистон ҳудудида (Фарғона, Сурхондарё)дан 20 дан ортиқ туркий-рун ёзуви ёдгорликлари топилган.

Йирик Ўрхун битиклари Култигин, Билга хоқон, Тўнюкук ва бошқа бу ёзувдаги ёдномалар адабий манба сифатида қаҳрамонлик қисса ва дostonларига мазмунан яқин келади. Култигин битиктоши 732 йили Турк хоқонлиги(551–745)нинг лашкарбошиси шарафига ўрнатилган. Битиктош икки қисмдан: Кичик ва Улуғ битикдан (муаллифи Йўллик тигин) иборат. Ватан манфаати йўлида хизмат қилиш, мамлакатнинг мустаҳкам, осойишта бўлиши учун кураш битикошларда бош мақсад экани айтилади. Асарда Табғач, Тибет, Суғд, Тургаш, Қирғиз каби жой номлари тилга олинган. Энасой битиклари марсия ва мадҳия жанрларининг қадимги турк адабиётидаги илдизлари ҳақида тасаввур беради<sup>1</sup>.

Хўш, бу асарда қандай публицистик унсурни кузатишимиз мумкин?

Биринчидан, халқнинг турмуш шароити, давлатчилик асослари ҳақида гап кетади. Бу ёзувлардаги бадиийлик, тарихийликдан кўра пастрокдир. Воқеалар бадиий тўқима эмас. Яна бир жиҳати шундаки, битиг ёзишдан мурод Турк Билга хоқоннинг давлатмандлик тарихини авлодларга етказиш, умуман, туркийлар тарихини келажакка етказиш бўлган. Шу орқали умид қилганларки, келгуси авлодлар бу давлатни асраб авайласин, молини, фуқаросини доимо ҳушёр сақласин, ўзгалар унинг мулкига тажовуз қилмасин<sup>2</sup>. Шу эзгу умид ортида, бугунги давр

---

<sup>1</sup> Қаранг: Қадимги ҳикматлар. // нашрга тайёрловчи Н.Раҳмонов. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1987.

<sup>2</sup> Қаранг: Қадимги ҳикматлар. // нашрга тайёрловчи Н.Раҳмонов. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти. 1987, 22-саҳифа.

тили билан айтганда, публицистик характер бор.

Шунингдек, мумтоз адабиётимизнинг бошқа намоёндалари Ясавий, Қошғарий, Саройи каби олимларнинг ишларида ҳам бундай публицистик унсурлар кўплаб учрайди.

Алишер Навоий 1441-йил 9-февралда Амир Темурнинг ўғли Шохруҳ Мирзо шохлиги даврида Хиротда туғилди. 1452-йилда Абулқосим Бобур Мирзо Хуросон тахтига ўтиради, нотинчликлар босилади. Гиёсиддин Муҳаммад Сабзаворга ҳоким қилиб тайинланади. Алишер эса ўқишини давом эттиради. Мактаб ёш Алишерни шеърят, адабиёт оламига олиб кирди. Навоий 15 ёшларида ўз шеърлари билан замонасининг машхур шоирлари диққатини торди. Бу туркий (ўзбек) шеърлятига жуда катта истеъдод кириб келаётганидан нишона эди.

Навоий 60-йилларнинг иккинчи ярмида Самарқандда яшади. Ниҳоят, Самарқанд ўз гўзаллиги билан ҳам Навоийни мафтун этади. Шоир уни "фирдавсмонанд" (жаннатмисол) деб атади ва унга ҳеч қачон "гарди фано" ўлтирмаслигини – заволга юз тутмаслигини истайди. Навоий шу йиллари шоир сифатида жуда катта шухрат топа борди. 1465–1466-йилларда унинг мухлислари шеърларини тўплаб, "девон" тузадилар. Бу китоб бугун "Илк девон" номи билан машхурдир.

1468-йил охирида Эронни эгаллаш учун бўлган жангда Абусаид ҳалок бўлади. Ҳусайн Байқаро 1469-йилнинг бошида Ҳироти қўлга олади ва Самарқандга хат йўллаб, Навоийни ўз ёнига чақиради. Ҳусайн Байқаро уни давлат ишларига жалб этади. Муҳрдор қилиб тайинлайди.

Алишер Навоий 1469–1472-йилларда муҳрдор, 1472–1476-йилларда вазир бўлиб ишлайди. 1487–1488-йилларда Астрободга ҳокимлик қилди. Алишер ижод кишиси эди. У табиатан буюруқвозликдан ва ҳукмфармонликдан йироқ, тафаккур ҳамда тахайюлга мойил, ғоят нозик-



таъб бир киши эди. Мансаб-лавозимлар ҳар қанча юк-сак бўлмасин унинг учун зил-замбил юк бўлиб, Хусайн Байқарога бўлган ихлос ва муҳаббатигина уни истеъфо беришдан сақлаб турар эди.

Шунга қарамасдан, у садоқат билан хизмат қилди. До-нишмаднлиги, тадбиркорлиги билан кўплаб ғалаёну қон тўкишларни олдини олди, урушларни ярашга айлантир-ди. Унинг бу фазилати, айниқса, 1972–1476-йиллардаги вазирлик фаолиятида яққол намоён бўлди.

Алишер Навоий шеърни, шоирликни ҳамма нарса-дан баланд тутди. Вазирлик мартабасида туриб ҳам шеър ёзишни тўхтатмади. Атрофидагилар унинг бу ишига рағбат ва ҳурмат билан қарадилар. Шоҳ Хусайн Байқаронинг ўзи унга раҳнамолик қилди. Улуғ шоир-нинг илк шеърӣ девонини мухлислари тузган бўлсалар, биринчи девони – "Бадое ул-бидоя" ("Бадиийлик ибти-доси")ни 1472–1476 йилларда шоҳнинг амри ва истагига кўра ўзи китоб қилди.

1485–1486-йилларда иккинчи девон – "Наводир ун-ниҳоя" ("Ниҳоясиз нодирликлар") майдонга келди. Али-шер Навоий 1481–1482-йилларда "Вақфия" асарини ёза-ди. Вақф деб бирор хайрли ишнинг сарфу харажатини таъмин қилмоқ учун ажратилган ер ёки мулкка айтилади. Алишер Навоийнинг энг катта орзуси дoston ёзиш, би-ринчи навбатда, XII асрнинг буюк шоири Низомий Ган-жавий (1141–1209)дан кейин шоирлик қудтарининг мезо-нига айланиб қолган "Хамса" яратиш эди.

Жомий Навоийни бу ишга тезликда киришишга ун-дайди, унинг ўз кучи ва имкониятларига ишончини мустаҳкамлайди. Навоий беш дostonни икки йилда та-момлайди.

1483-йилда ўз "Хамса"сини ёза бошлаб, 1485-йил-нинг бошида тугатади. Шоир ишлаган кунлар ҳисобга олинса, 54 минг мисралик улкан обида 6 ойда биткази-

лади. Туркий тилда биринчи мартаба "Хамса" яратилади. Олиму фузало – барча бу ҳодисани зўр олқиш билан кутиб олдилар.

1480–1490-йиллар Навоий учун бадиий ижодда самарали давр бўлди. Шоир "Хамса"дан кейин кўп ўтмай, кетма-кет насрий китоблар яратди. У 1488-йилда ёзган "Тарихи мулки ажам" ("Ажам шоҳлар тарихи") шуларнинг бири эди. Бу асар "Муҳокамат ул-луғатайн"да "Зубдат ут-тавохир" ("Тарихлар қаймоғи") деб ҳам аталади. 1480-йилларнинг охири, 1490-йилларнинг бошида Навоийнинг яқин дўстлари, устозларидан Саййид Ҳасан Ардашер (1489), Абдурахмон Жомий (1492), Паҳлавон Муҳаммад (1493) кетма-кет вафот этдилар.

Навоий уларга бағишлаб "Ҳолоти Саййид Ҳасан Ардашер", "Хамсат ул-мутаҳаййирин", "Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад" асарларини ёзади. Навоийнинг 1490-йиллардаги энг катта хизматларидан бири "Хазоин ул маоний" ("Маънолар хазинаси")ни тузиш бўлди. 1492–1498-йилларда тартиб қилинган 4 қисм девондан иборат бу улкан шеърӣ куллиёт шоирнинг туркий тилда ёзилган деярли барча лирик шеърларини қамраб олган эди.

Шоир 7-8 ёшидан 20 ёшигача бўлган даврни умрининг навбахори ҳисоблади ва шу давр девонини "Ғаройиб ус-сиғар" ("Ёшлик ғаройиботлари") деб атади.

Ҳаётининг сўнгги йиллари 1490-йилларнинг бошидаги оғир йўқотишлар, айниқса, 40 йиллик қадрдони Паҳлавон Муҳаммад билан устози Жомийдан жудо бўлиш Навоийга каттиқ таъсир этди.

1498-йилда Алишер Навоий "Мажолис ун нафоис"ни қайта кўздан кечириб, тўлдирди. Шоирлар ададни 459тага етказди. Шу йили ёшлигидан қалбида муҳирланиб келган "Мантиқ ут-тайр"га жавоб ёзади. "Лисон ут-тайр" Навоий ижодини яқунловчи асарлардан биридир. Буюк шоир 1498–1499 йилларда хатларини тўплаб, "Муншаот" тузди.

Унда 88та хат жамланган бўлиб, уларнинг аксарияти шоирнинг шоҳ ва шахзодаларга йўлланган.

Шоирнинг 1500-йилнинг охирларида ёзиб тугатган "Маҳбуб ул-қулуб" асари унинг энг сўнгги асари бўлиб қолди. Навоий 1501-йилнинг 3-январиди вафот этади. Бутун халқ – шоҳдан гадогача, олимдан чўпонгача, шоирдан деҳқонгача улуг фарзандининг ўлимига қайғу ва изтироб билан мотам тутади.

Навоий асарларида замона зиддиятларининг намоён бўлиши бевосита адолат масаласи билан боғлиқ эди.

Айтиш жоизки, у кезлара адолат деганда, аввало тақдири илоҳий, яъни Лаҳфул Маҳфузга битилган қисмат дафтари тушунилган. Совет жамиятида эса шоирнинг баъзи шеърларидаги маъно айрича талқин қилинди, натижада, адолат масаласи синфийлик тарзида тушунтирилди, изоҳланди.

Ўрта аср Шарқи шароитида энг муҳим масалалардан бири адолат масаласи эди. Уша даврнинг тараққийпарвар кишилари зулм-зўрликни йўқотиш, ўзаро феодал урушларнинг олдини олиш, марказлашган давлат барпо этиш, шу йўл билан адолат ўрнатиш учун курашдилар. Улар орасида Навоийнинг роли бениҳоядир.

Навоий умр бўйи халқ манфаатларини ҳимоя қилди, халқ турмушини яхшилаш чораларини ахтарди. У давлат арбоби сифатида мамлакат ва халқ фаровонлигини таъминлаш учун тинмай ҳаракат қилди.

Навоийнинг фикрича, агар подшоҳ адолатли бўлса, мамлакат обод, халқ бахтиёр бўлади, агар бунинг акси бўлса, яъни золим бўлса, мамлакат харобазорга айланади, халқ эса хору зор бўлади.

Навоийнинг таъкидлашича, мамлакат шоҳи мана шундай ғамхўр, адолатли бўлиши, ўз мамлакати ва халқи учун қайғуриши керак. У ҳамма нарсадан аввал, донишманд, илм-ҳикматдан хабардор шахс бўлиши, шунингдек, дав-

латни идора қилишда олим ва донишманд шахсларнинг фикрларига асосланиши лозим. Шоҳ бутун ҳаёти ва фаолиятини эл-юрт саодати учун курашга бағишлаши керак.

Навоийнинг «Садди Искандарий» достонидаги Искандар образи мана шундай орзулар асосида яратилган идеал шоҳ образидир. Навоий яшаган даврда Искандар каби идеал шоҳларнинг бўлиши, уларнинг ҳаёлдан ҳақиқатга айланиши мумкин эмас эди. Бироқ шоир яшаган муҳит унга мазкур ҳолни англаш имкониятини бермас эди. Жамиятнинг ривожланиш қонунлари шоир учун очилмаган сирлигича қолди. Бироқ феодали урушлар авжига чиққан, мамлакат парчаланиб кучсизланган, халқнинг аҳволи оғир бўлган бир даврда шоирнинг феодали ўзаро урушларнинг олдини олиш, мамлакат бутунлигини сақлаш, мамлакат ва халқни ташқи душманлар хуружидан ҳимоя қилиш, адолатли подшо бошлиқ марказлашган давлат тузиш ҳақидаги фикр-мулоҳазалари катта аҳамиятга эга эди.

Хуллас, шоир ижодида адолат катта ижтимоий мавзу бўлиб, юқоридаги каби қатор масалаларни қамраб олади. Навоий «Хамса»сидаги «Шоҳи Ғозий ҳикояти...» («Ҳайратул-аброр» достонининг 3 мақолати), «Искандар ҳикояти...» (14 мақолат), «Баҳромгўр ҳикояти...» (19 мақолат), «Тўртинчи иқлим йўлидан кетурган мусофир ҳикояти» («Сабъаи сайёр»), «Искандар била ул галолиғ ихтиёр этган подшо ҳикояти», «Маҳмуд ҳикояти...», «Султон Абусаид кўрагон ҳикояти», «Ардашер ҳикояти...», «Баҳромгўр ҳикояти...», «Ғадоий кам сармоия баланд поя ҳикояти...» («Садди Искандарий») каби қатор ҳикоятлар адолат масаласига бағишланган. Навоийнинг аксарият ҳикоятларида подшоҳ ва халқ, подшоҳ ва сарой аҳллари, подшоҳнинг илм аҳлига муносабати каби масалалар ёритилган. Уларда ўз даври тушунчасида халқпарвар идеал шоҳ ва шахзодалар образи яратилган. Мазкур ҳикоятларда у ёки бу даражада инсонпарварлик, зулм ва золимлар-

га қаршн шафқатсиз кураш, вайронагарчилик келтирувчи урушларнинг олдини олиш, тинчлик ва осойишталик гоёлари куйланган...<sup>1</sup>

Заҳириддин Бобур таваллудининг 525 йиллиги Андижон шаҳрида нишонланаётган пайтда инглиз олимларидан бири, Бобур ижоди мухлиси: «Агар ўзбек халқи Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурдан бошқа адиб, ижодкорга эга бўлмаган тақдирда ҳам унинг адабиётининг доврўғи оламга татир эди», – деган фикрни баён этганди. Шукурлар бўлсинким, ўзбек адабиёти жуда бой меросни яратган даҳоларга эгаки, улар ҳақида қанча сўз юритилса, шунча кам.

Ҳар йилнинг февраль ойида адабиёт байрамларини ўтказамиз. Икки буюк адиб, давлат арбоби, шоир ва носир, асарларида эзгулик ва умуминсоний қадриятларни тараннум этган Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурнинг таваллуд айёмларини нишонлашга ошиқамиз.

Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» асарида 450 дан зиёд алломалар ҳақида сўз юритилган бўлса, тарихчилар қолдирган маълумотларга қараганда, шоир яшаган даврда Хиротда тўрт мингга яқин ижодкор бўлиб, уларнинг қарийб барчаси Навоийнинг ҳимоясида ижод қилганлар. Навоийдан сўнг адиб, санъаткор, рассом ва хунармандларга Бобур худди Навоий каби сарпарастликни зиммасига олиб, ёш қаламкашларга шароит яратиш, уларни моддий таъминлаш, давр ташвишларидан ҳоли ижод қилишларига бош бўлган. Бобурнинг ўзи Алишер Навоий ва ўша давр шоиру адиблари, мўйқалам усталари, санъаткорлари ижодининг мунаққиди сифатида юксак адабий-эстетик қарашлари билан адабиётни халқ манфаати сари йўллашга, асарларга ҳолисона баҳо беришга ҳаракат қилган, ёзувчи ёхуд шоирнинг ахлоқи асарлари қадар гўзал ва маънавий юксак бўлишини тилаб фикр билдирган.

<sup>1</sup> А.Навоий. Ҳамса. Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат наشريёти, 1986.

Навоий инсон фақат илм ва тинимсиз меҳнат орқали юксак мақсадларга эришиши мумкинлигини таъкидлайди:

*Урармен қадам токи боргунча гом,  
Ки бўлғай муяссар менга ушбу ком.  
Агар бўлса бу йўлда умрим талаф,  
Чу бу йўлдадур ул ҳам эрур шараф.  
Ва гар бўлсам ўз комима баҳраманд,  
Зиҳи мулки жовиду бахти баланд.  
Хушо улки, оламда гар чекти ранж,  
Яна олам асбобига топти ганж.*

Алишер Навоий асарларини мутолаа этар эканмиз, шахснинг фаолияти унинг ахлоқи билан бир бутунликда таҳлил этилганига гувоҳ бўламиз. Айниқса, адибнинг «Маҳбуб ул-кулуб» асарида шахс ахлоқини тарбиялаш, уни замонанинг турли қинғир кўчаларидан омон олиб чиқиш ва унда юксак инсоний фазилатларни мужассамлаштириш мақсад этилганки, бу, ўз навбатида, давр ижодкори ва унинг ахлоқи масалаларига ҳам бевосита боғлиқдир. Навоий бу борада ўз мақсадини қуйидагича баён этган: «Гоҳ илм мадорисида сафи инолда ер туттум ва уламо мажолисида илм нуридин кўнгулни ёруттим... мақсуд буқим, ҳар кўй ва кўчада югурубмен, ва олам аҳлидин ҳар навъ элга ўзимни етқурибмен, ва яхши-ямоннинг афъолин билибмен ва ямону яхши ҳислатларни тажриба қилибмен... Бу навъ асҳоб ва аҳбобға интибоҳ қилмоқ ва аларни бу навъ ҳолатдин огоҳ қилмоқ вожиб кўрунди».

Заҳириддин Бобур «Бобурнома»да элликка яқин адиб ҳақида маълумот бериш асносида адабиёт зиммасидаги вазифалар, ижод ва ахлоқ бирлиги хусусида ҳам сўз юритади. Унда Бобурнинг Мавлоно Осафий, Камолиддин Биноий, Сайфи Бухорий, Бадриддин Ҳилолий, санъат аҳлидан Фулмуҳаммад Удий, Шайх Нойи, Хўжа Абдулло Марворий, Мавлоно Камолиддин, Ҳусайн Удий, Фулом Шодий ва бошқалар ижоди ва ахлоқига оид фикрлари

муҳим. Бу шахсларнинг қарийб барчасига Алишер Навоий ҳам ўзининг «Мажолис ул-нафоис»и ва бошқа асарларида тўхталиб ўтган. Шу боис Навоий ва Бобурнинг шахс ахлоқи ва обод турмушга бўлган муносабатини қиёсий таҳлил этиш мақсадга мувофиқ деб ўйлаймиз.

Аввало, таъкидлаш керакки, Бобурда адабиётдаги камчиликларни, адиб шахсияти ва ижодидаги нуқсонларни очикчасига ифода этиш характерли. Бу конкретлилик замирида гоҳида ҳукмдор Бобурнинг қарашлари ҳам кўзга ташланади. Зеро, фақат Бобурдек адиб ва шоҳгина замонасининг олий мартабали кишилари ижоди ва ахлоқи ҳақида очик мулоҳаза юритиши мумкин эди (масалан, Ҳусайн Бойқаро, Халил Султон, Шайхим Сухайлий ва бошқалар). Қолаверса, худди ана шу хусусият Бобур дунёқарашини очишга ҳам хизмат қилади.

Бобур, Камолиддин Ҳусайн асаридаги шакл ва мазмунга алоҳида диққатни тортади. Бобурга асарнинг «суст»лиги ва аксар «ёлғон»лиги маъқул бўлмаган. Бунинг устига, у «беадабона ҳарфлар битибтур» деб илова қилар экан, бадий асардаги маълум сўз ва ибораларни ишлатиш меъёрларига, ўша даврнинг ахлоқий мезонлари ва урфда бўлган сўзлар ўрнига ҳақоратомуз, номаъқул сўз ва ибораларни ишлатганини – Камолиддиннинг адиб сифатида ахлоқан номуносиб йўл тутганини танқид қилмоқда.

Камолиддин Ҳусайн шахсиятини янада теранроқ тасаввур этиш, ўша давр ижодкорига қўйиладиган ахлоқий талабларни яхшироқ англаш учун Навоий ва Бобурга замондош бўлган Ғиёсиддин Хондамирнинг «Ҳабиб уссияр» асарида Камолиддин Ҳусайнга берган баҳосини ёдга олиш лозим.

Хондамир ўз асарини устозлари Навоий ва Жомийдан кейинроқ ёзган бўлса-да, унинг қарашларидан ҳам Навоий обрў-эътибори, ўша даврдаги мавқеи ва Абдурахмон Жомий билан яқин муносабатига оид маълумот оламиз. Хон-

дамир Камолиддин Хусайн табиатидаги бекарорликни жонли мисоллар орқали кўрсатади. Камолиддин Хусайн Ҳиротга таҳсилга келган пайтида Мирзо Кичик қўл остида бўлади. Бу арбоб адибни ўзи билан бирга Маккага боришни таклиф этади, Камолиддин эса рад жавобини беради. Бироқ Камолиддин қилган ишидан пушаймон бўлиб, ҳукмдори орқасидан йўлга чиқади, аммо Мирзо Кичик Камолиддиндан ранжигани учун уни ўзидан узоқлаштиради. Кейинроқ Камолиддин Хусайндаги илмга интилиш, адабиётга иштиёқни сезган Алишер Навоий уни ўз паноҳига олади. Кунлардан бирида Султон Яъқуб Камолиддин Хусайнга бошқа шаҳардаги кутубхонадан Абдурахмон Жомийнинг «Куллиёт»ини олиб келишни буюради. Китобдор адашиб Камолиддин Хусайнга Жомий асари ўрнига худди шу қалинликдаги ва рангдаги бошқа асарни («Футўҳоти Макка»ни) беради. Ҳиротга қайтгач, катта даврада ҳукмдор Камолиддин Хусайндан йўлда зериккан-зерикмаганини сўраганда: «Йўқ, ҳазратим, мен зериккан пайтимда ҳазрат Жомийнинг «Куллиёт»лариким, ёнимда эди, олиб мутолаа қилар эдим ва мамнунманки, шу фурсатда кўп илмдан баҳраманд бўлдим», – дейди. Камолиддиннинг бу мунофиқлигидан хабар топган Навоий ранжиб, уни ўзидан узоқлаштиради. Кейинроқ Камолиддин Бадиуззамон Мирзо паноҳига боради ва ундан ҳам кетиб, Шайбонийхон хизматига ўтади. Камолиддин мисолида биз истеъдодли шахснинг ахлоқидаги камчиликлар кўзга ташланар экан, унинг ижоди эл назаридан қолишини кўзатамиз.

Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобур ижодидида биз ижодкор ва унинг ахлоқига оид мисоллар орқали бу икки алломанинг қарашларини кўриб чиқдик. Навоий қарашларида инсонга, у жамиятнинг қайси тоифасига мансублигидан қатъи назар, комил инсон хусусиятларини сингдириш аниқ намоён бўлса, Бобур қарашларида



конкрет шахс ахлоқи ва уни тарбиялаш масаласи кўпроқ кўзга ташланади. Навоий Ҳусайн Бойқаро ва унинг тўнғич ўғли Бадиуззамон Мирзо ўртасидаги низоларни бартараф этиш учун одил шоҳларнинг иш юритиши ва юксак ахлоқларини мисол келтириб, давр ёшларини тарбиялашга интилса, Бобур фарзанди Ҳумоюнга давлатчилик ишларида фақат пок, жасур, мард, сахий, тажрибали беклар билан маслаҳатда бўлиб юртни бошқаришни таъкидлайди. Ҳар иккала адибнинг киши тарбиясидаги қарашлари, баён услублари ўзларига хос бўлса ҳам, аслида бу қарашларда бир мақсад – шахсда инсоний фазилатларни тарбиялаш, мушкул пайтда кўмакка келиш, инсоф, адолат, шафқат, сабр ва чидамни умр мазмунига айлантириш, мунофиқликдан ҳазар қилишга даъват етакчилик қилади.

Икки буюк адибимиз Алишер Навоий ва Заҳириддин Бобурнинг ижодкор ахлоқи, демак, обод турмушга оид қарашлари бугунги кунда ҳам ёшларимизга миллий ва умуминсоний кадриятларни сингдиришда, уларнинг ахлоқ ва меҳнат юксак фазилатлар билан уйғунлашса, кишига эътибор ва шуҳрат келтиришига ишонч ҳосил қилишларида буюк сабоқ вазифасини ўтайди.

## **7. БУЮК МАЪРИФАТПАРВАР АҲМАД ЗАКИ ВАЛИДИЙ ТЎҒОННИНГ ИЛМИЙ МЕРОСИДА ОБОД ТУРМУШ МАСАЛАЛАРИ**

Таниқли маърифатпарвар Заки Валидийнинг илмий-фалсафий меросида обод турмуш масалаларига бевосита ва билвосита алоқадор фикр-мулоҳазалар талайгина. У фалсафа фанлари доктори, Вена, Бонн, Истанбул, Манчестер, Гёттинген университетларининг профессори сифатида фаолият кўрсатганининг ўзиёқ, қанчалар улкан билим, истеъдод соҳиби эканлигидан далолат беради.

А.З.Валидий 1890 йил 10 декабрда Бошқирдистон Ре-

спубликасининг Ишимбой райони (Собик Стерлитамак уезди)нинг Кузен овулида маърифатпарвар ва ўз даврининг етук зиёлиси Аҳмадшоҳ Валид ўғли Кузанов оиласида таваллуд топган. Бу ўринда баҳс мавзумиз буюк алломанинг ҳаёт йўли бўлмагани боис, куйида унинг асарларида обод турмуш масаласининг қўйилишига доир мулоҳазаларимизни баён этамиз.

Валидий томониданг илмий жамоатчиликка маълум қилинган Жунайдуллоҳ Ҳозикнинг “Китоб фит-тиб” (Тиббийёт китоби) асари Ибн Сино йўлини давом эттирган яна бир Шарқлик табобат назариётчиси ҳақидаги салмоқли асар эди<sup>1</sup>. Бу асарнинг илмий истеъмолга киририлиши, айтиш жоизки, жадидчилик ғоялари қанот ёзиб бораётган Туркистон ўлкасида алоҳида аҳамият касб этади. Яъни, замонавий медицинанинг кириб келиши боис, анъанавий халқ табobati таназзулга юз тута бошлаган, одамлар азалий дори-дармонлари ўрнига Оврўпача, бежирим кутилардаги малҳамларни қабул қилишни бошлаган эдилар. Ваҳоланки, бугунга келиб аён бўлмоқдаки, ўша Оврўпача дори-дармонлар ҳам, аслида ўзимизда маълум бўлган витаминлар қоришмасидан иборат экан. Демак, обод турмуш, сиҳат-саломатлик бобида ота-боболаримиз тутимини четлаб ёинки хатлаб ўтмаслигимиз, аксинча, уларнинг меросини пухта билишимиз, эъзозлашимиз шарт. Бинобарин, Заки Валидийнинг бизга – бугуннинг болаларига айтмоқчи бўлган энг муҳим фикрларидан бири – шу.

Фанда Валидий тарих фалсафасининг назариётчиларидан бири ҳисобланади. Унингча, тарих фалсафаси теократик, материалистик, позитивистик, идеалистик, экспресс, гуманистик<sup>2</sup> турларга таснифланади. Бундан шундай хулоса келиб чиқадики, у ғоят эҳтиёткорлик би-

---

<sup>1</sup> Абдурахмонов М., А.Зоҳидий, А.З.Валидий Тўғоннинг Туркистонга илмий сафари. (1913-1914 йиллар) – Т.: «Фан», 1997. – Б.22.

<sup>2</sup> Prof. Zeki Velidi Togan. Tarihte Usul.- Istanbul: 1985. S.135.

лан йўл тутган ва мураса йўли орқали тарих фалсафасига доир барча билим ва кўникмаларни ёшларга ўргатишга эришган. Эҳтиёткорлик шундаки, у тарихга нисбатан ёндашувнинг, шаърий йўлини истифода этиб, маслагида собит қолмоғи, пировардида, ўша даврнинг муайян чекловларига, тазйиқларига дучор бўлмоғи мумкин эди. Лекин, бу илмларни минглаб, миллионлаб туркистонлик ёшлар ўрганиши, билиши учун, аввало уларни яхлит бир шаклда тартиб бериш, китобат ҳолатига келтирилиши зарур бўларди. Чунки, бошингда қилич айланиб турган паллада ёлгон сўйлаш, мурасасоз бўлиш айб эмас. Бизнингча, Валидий шундай йўл тутган ва авлодлар ўрганини учун тарих фалсафасининг жами қирраларини очиқ-ойидин баёт этган, асарлар битган. Шу орқали у Туркистон ёшларининг миллий уйғониш ҳаракатига ўзинининг салмоқли улушини қўшган, десак, янглишмаймиз.

Унинг обод турмуш фалсафасига бевосита дахлдор асарлари ҳақида гап кетганда, хусусан, “Ҳирот” номли салмоқли мақоласини ёдга олиш даркор.

Бу мақолада Заки Валидий Хуросондаги бу пойтахт шаҳарнинг диний, фалсафаси, маънавияти, маданияти, тарихий жуғрофиясига доир бир қанча маълумотларни беради.

Бу шаҳар аҳолисининг маълумотларига кўра қадимий тарихга эга шаҳар дейилади. “Авесто” да бу шаҳар Харовд, Харайва номланиб Аҳамоний подшоҳларнинг китобларида (тошбитикларида) Харайва, юнон манбаларида Искандария деб аталган. Ҳирот Сосонийлар даврида ҳам муҳим бир шаҳар бўлган. Сўнг Халифа Усмон даврида ҳижрий 37 йили Ҳиротни араблар фатҳ этди. Кейинчалик ислом дини кириб келгач Ҳирот анча маданийлашган.

Аҳмад Заки Валидий мақоласида Абдурахмон Жомийнинг “Нафақатул-унс” асарига таяниб фикр юритишича, Ҳирот шаҳри узоқ вақт хароба ҳолида қолмаган, Жомий

ёзишича, хижрий 396 йилда Ҳирот ички қалъасида машҳур шайх Абдулла Ансорий тўғилган ва ўша ерда яшб, илм олган. Демак, Ҳирот XI асрда яна обод шаҳарга илм фан тараққий этган, маданий марказлардан бирига айланган.

Аҳмад Заки Валидий XI асрлар Ҳиротнинг аҳолисини суннийлик мазҳабида бўлиб, баъзи вақтларда шиа ва карматийлар билан суннийлар ўртасида низо чиқнилгини алоҳида айтиб ўтади.<sup>1</sup>

Бошқа манбаларга кўра, Хуросонда ва унинг маркази Ҳиротда муътазилийлар раҳбари Абул-Ҳасан Али ибн Исмоил ал-Ашъарий етакчилигида калом илми тарафдорлари мутакаллимлар билан Абдуллоҳ Ансорий бошчилигида ханбалийлар ва шофеъийлар ўртасида жиддий баҳс-мунозара бўлар эди. Ал-Ашъарий машҳур тафсирчи (муфассир) ва муҳаддис, калом илми асосчиларидан бири Самарқандлик Абу Мансур ал-Мотурудийнинг шогирди, издоши ва кўёви эди.

Али ал-Ашъарий (873-935) Басрада туғилган, ёшлигида ўғай отаси, Басра муътазилачилари бошлиғи Абу Али ал-Жуббонийдан, кейинроқ ал-Мотурудийдан таълим олади. Европа исломшунос олимлари А.В.Сагадеев ва Тавфиқ Иброҳим фикрича, ал-Ашъарий калом илмининг зоҳидийлар томонларини традиционалистлардан, хусусан ханбалийлардан ҳимоя қилиш, калом илмини конунлаштириш билан шуғулланган. Муътазилийлардан фарқли ўлароқ, ашъарийлар ўзи ва издошларидан Абу Исҳоқ Исфароний, Абдул-Қохир Бағдодий, Абдул-Карим Шаҳристонийлар (“Китоб ал-милал ва ан-ниҳол”, “Мазҳабларҳақида китоби” муаллифи) Баҳриддин Розий, Ибн Рушд ва бошқалар аллоҳнинг борлиги мавжудлиги, зоти ва сифатлари абадий, Қуръон каримнинг маънолари ҳам абадий яъни яратилмаган (фақат китоби, ҳарф ва изох, таржималари маҳлуқ яратилган) деб ишонади. Ашъарийлар фикрича, бандалар одамларнинг барча

---

<sup>1</sup> Herat. Эslam Ansiklopedisi. Эстанбул. 1948. Cilt 5. S. 429.

қилмишларини билади. (У барча қилмишларини ўз ихтиёри билан қилишини ҳам билади.) Ал-Ашъарий фикрича, такводор, покдомон, зоҳидлар, орифлар, нариги дунёда Аллоҳ жамолини кўришлари мумкин.

“Ҳирот пири” деб шуҳрат топган Абдуллоҳ Абу Исмоил ибн Муҳаммад Ансорий (1006-1089) эса, умр бўйи мутакаллимларга, ашъарийларга ва муътазилийларга қарши руҳда асарлар ёзган. Кескин фикрлари билан диндорлар ўртасида норозилик, низо ва жанжалларни кучайтиргани учун ҳокимлар уни бир неча марта жазога тортиб сургун қилганлар. У Муҳаммад Пайғамбар билан бирга Мадинага ҳижрат қилганларни қутиб олган. Саҳоба Айюб Ансорий авлодидан бўлиб, болалиги ва ўсмирлигидаёқ Куръони карим ва ҳадисларни ўқиган. Кейинчалик уч юз минг ҳадисни ёд олган. Араб тилида машҳур шоирлардан юз минг байт шеърини ёддан билган. Ўзи ҳам олти минг байт шеър ёзади. У машҳур пир Абул-Ҳасан Ҳараконий билан учрашиб, унга издош бўлади. 1041 йилда Султон Маҳмуд Ғазнавийнинг ўғли Султон Масъуд қўшинлари Салжуқийлар қўшиндан енгилиб, муътазилийларни, ашъарийлар ва ханафийлар (Имом Аъзам) мазҳабини қўлловчи Салжўқийлар салтанатини эгаллач, Абдуллоҳ Ансорий нотинчлик келтириб чиқармасин деб Ҳиротдан қувиб, сургун қиладилар. Абдуллоҳ Ансорий тасаввуфга доир фалсафий асарларида шариат, тариқат, ҳақиқатни мувофиқлаштиради. Ва умрининг охирида иззат-ҳурмат топади.<sup>1</sup>

Машҳаддан топилган асарларини орадан бир йил ўтиб, Парижга борганида французларнинг “Осиё Жамиятида”ги нуткида сўзлайди<sup>2</sup>. Бу асарлар орасида IX-X асрнинг би-

---

<sup>1</sup> Алишер Навоий. Насойимул муҳаббат. Асарлар. Том 17, - Т.: “Фан”, 2001. 228-230 бетлар.

<sup>2</sup> Валидов А.З. Notices sur les manuscrits decouverts dans les bibliothèques de Raboul et Mechhed Заметки о рукописях, обнаруженных в библиотеках Кабула и Мешхеда // Азиатик. - Париж: 1924.- № 1. - С.149-151.

ринчи ярмида яшаган Ибн ал-Фақиҳ<sup>1</sup> исмли машҳур араб жуғрофия олими асарини Машҳад нусхасини Россия фанлар академияси журналида таҳлили хусусида мақоласи<sup>2</sup> ва унга “Осиё Жамиятида”ги нутқида Машҳадда Ибн Фазлон ҳамда Абу Дулаф исмли икки сайёҳнинг асарлари бўлган. Машҳад нусхаси ҳар икки асар ва Ибн ал-Фақиҳ китобининг бизга қадар етиб келмаган деб кўрсатилган тўлиқ нусхаси бўлади. Бу асар хусусида Заки Валидий мақолада: “Мажмуа тартиблаган икки шахс бу бобга замондошлари Абу Дулаф ва ибн Фазлонларнинг саёҳат хотираларини илова қилганлар. Шу тарзда туркийларга оид маълумотлар 90 саҳифа жой эгаллаган. Ибн ал-Фақиҳ дастлаб Пайғамбаримизнинг туркийлар ҳақидаги ҳадисларини келтирган, кейин туркий уруғларнинг ҳар бирини алоҳида таърифлаган. Ибн ал-Фақиҳ туркийларда тош билан ёмғир ёғдириш санъати мавжудлиги ҳақидаги ҳикояларни бир қанча тарихий исмлар билан мисол келтириб ўтади. Исо бин Муҳаммад ал-Марвазий туркийларнинг Хуросонга чегарадош энг кучли унсури дея таърифлагани ўғуз, Тўққизўғуз ва қарлуқларда бундай ёмғир ёғдириш одати бўлганлигини айтarkan, Хуросон валийиси Довуд бин Мансур ал-Бадқисийнинг бу борада ўғузлар шоҳи Жаббута ўғли Балқикдан нақлларини келтиради. У эса бу ривоятларни ажодларидан эшитган экан. Исо бин Муҳаммад Тошкент (Шош)га келганда бу ривоятларни Башқикга таяган ҳолда сўйлайди. Тошкентлик олимлар ҳам ўз билганлари Балқик аждоди айтганлари билан бир эканлигини таъкидлашади ва Балқикнинг бу масалалардан уларга нисбатан яқинроқ воқиф бўлганлигини

<sup>1</sup> Валидов А.З. Ibn al-Fakih'in yeni nushasi (Ибн аль-Фақиҳнинг янги қўлёзмаси). //Тюрк Юрду.- Анкара: 1924.- №4. – С.297-304.

<sup>2</sup> Ord. Prof. A.Z.V.Togan. Ibn al-Fokihin Türklere aid haberleri. //Bebelten. – Ankara: 1948.- №45,- s. 11-16; Валидов А.З. Ibn al-Fakih'in yeni nüshasi (Новая рукопись Ибн-уль-Фақиҳа). //Тык Yurдь.- Анкара: 1924.- №4. – С.297-304.

яхшироқ билишини кўшиб ҳам кўйишади. Ҳар ҳолда бу ривоятлардан Довуд бин Мансур амирлиги пайтида Хуросондаги каби Тошкентда ҳам таниқли бўлган ўғуз малики Жаббуна яъни Ябғу ўғли Балқиқ билан Хуросон амири орасида алоқа бўлганлиги кўринади.<sup>1</sup>

Шунингдек, Ибн Фазлон “Саёҳатнома”сида Туркийлар ҳаётига доир фикрлари ҳам қимматли манбадир. Тарих институти кичик илмий ходими Ҳ.Мамадалиев: “Ўғузлар исломга кирганларидан кейин от гўшти тановул қилишни тўхтатганлар, бунга сабаб ҳанафий мазҳаби томонидан от гўшти макруҳ этилгани эди. Ўғузларда исломдан аввалги дин одамлари қом (шомон) деб аталган ва аслида шомон сўзи тунгусча бўлиб, туркийларда деярли қўлланилмаган. Ибн Фазлон ўғузлар худони тангри дейишларини хабар берган. Шунингдек, ўғузларда худога нисбатан Боёт ва Уған сўзлари ҳам қўлланилган. Масалан: Қўркут ота, Занги ота каби. У замонларда отани қанг деганлар. XIII асрга келиб эса ота ўрнига бобо калимаси ҳам қўлланила бошлайди. Туркий қабилаларнинг шомонларнинг илоҳий куч соҳиби бўлиб, ноёб қобилиятларга эга эканликларига ишонганлар. Уларнинг олдида катта бир қўркув ва ҳурмат ҳиссини туйганлар. XI асрга келиб ўғузларнинг Қора денгиз бўйларига кўчган кичик бир қисмидан бошқа ҳаммалари мусулмон эдилар”<sup>2</sup> – деган маълумотни беради.

“Қорахонийлар даври тарихига оид баъзи маълумотлар” мақоласида XIII-асрда йўқолган. Мақолада Туркийларнинг ва Эронийларнинг урф-одатлари, маданий ва иқтисодий ҳаётларига оид маълумотлар ҳам китобларида кўзга ташланади.

Пайғамбар Муҳаммад (с.а.в.) замонида Самарқандни зиёрат қилган Хитойлик сайёҳ Хуан-Чанг Ҳиндистонга

<sup>1</sup> Ord. Prof. A.Z.V.Togan. Ibn al-Fokihin Turklere aid haberleri. // Bebelttqr.- Ankara: 1948.- №45,- s. 11-16; Prof. Muhammed Shafi Presentation volime.- Lahore: 1955.- P.105-113;

<sup>2</sup> e-tarix.uz. IX–XII асрларда Ўғузлар.

кетаётганда, Самарқандда тўхтаб ўтган Будда монастири Навбахор бўлган.

Бу билан бир қаторда исломнинг илк чоғларида “Шахристон” қалъасини “Темир дарвоза” (Боб ал-Ҳадид) номи билан дарвозаси бор эди. Бу дарвоза араб жуғрофия китобларида ёзилишича, “Навбахор дарвозаси” яъни, “Янги Вихара дарвозаси” бўлган. “Тамғачхоннинг ҳукмронлик даврида “Масжид” номи бугун “Шоҳизинда” яқинида ярми сақланиб қолган. “Масжиди Ҳизр” бўлса керак. Ҳужжатда ёзилишича, бинолар ичида энг муҳими “Етим боласи” номи катта бир сарой ҳисобланган. Бу саройнинг ичида талабалар ётоқхонаси, меҳмонлар учун хоналар, отхона, сомонхона, 4 та тандир, дўконлар бўлганлигини”<sup>1</sup> – таъкидлайди.

Заки Валидий тадқиқотлари давомида “Маҳмуд Қошғарийнинг харитасида ҳам, китобидаги каби хинд, Хитой ва Будда маданиятларининг изи сезилиб туради. Сарик дарё ва қадимги Хитой хариталарини эслатувчи чизмаси ҳам фикримиз далилидир. Қадимги Хитой хариталарида Европа хариталаридаги каби шимол, ислом хариталарида жануб, Маҳмуд Қошғарийнинг харитасида эса, қадимги туркийларнинг қибласи саналган шарқ марказдир, яъни бунда шимолий туркийлар космогонияси ҳукмрондир. Кейин харитада қўлланилган буёқ ҳам оригинал, ҳам ноаънавийдир. Хулоса, нима бўлганда ҳам ушбу харита қадимги туркий маданиятни ва туркийларнинг жаҳон ҳақидаги тасавурларининг энг муҳим, қимматли ҳужжат”<sup>2</sup> – эканлигини таъкидлайди.

Туркистондаги санъат асарларининг энг ажойиб ва гўзал намуналари мана шу Амир Темур ва Темурийлар даврига оиддир. Чингизхон қадимги турк давлат

---

<sup>1</sup> Prof. Zeki Velidi Togan. Karahanlılar tarihine ait bazı kayıtlar. // Türk Yurdu. Ankara. 1966. Cilt 5. Sayı 11. (329). S.7-10.

<sup>2</sup> Prof. Zeki Velidi Togan. Türk destaninin tasnifi // Atsız Mecmua. –İstanbul. 1931. Sayı 1. S.4-5, Sayı 2. S.27-30.



бошқаруви анъаналарини қайта тиклаган эди, Темурбек эса уни ислом маданияти билан озиқлантириб мустаҳкам туркий маданиятни юзага келтиришга ҳаракат қилди. У туркийларни ўтроқ ҳаётга одатлантирди. Туркистоннинг замонамизгача бўлган бутун шоирлари Темур ва Темурийлар даври шоирларига тақлид қилиб келишган. Қолаверса, ўша пайтда яратилган асарлар Европа кутубхона ва музейларидаги энг нодир, энг қимматбаҳо санъат асарлари сифатида баҳоланади.

Заки Валидий Ўрта Осиё аҳолисини келиб чиқиши ва ҳозирги ҳаётини тарихи тўғрисида “Турк-татар тарихи” номли китоб ёзади. Асарда туркий халқлар тарихи билан биргаликда дини, маданияти, маънавияти, географик жойлашуви, ўсимликлар дунёси ҳақида ҳам маълумотлар берилган. Муаллиф китобда туркий халқлар катта халқ бўлиб, ҳозирги кунда Шимолий Осиё ва Шарқий Европада бир хил тилда сўзлашувчиларни таъкидлайди. Заки Валидий туркийларнинг асосий қисми исломга эътиқод қилувчилар бўлиб, Шимолий Европа яъни Сибир туркийлари ўз эътиқодларида қолишган (яъни шомон) бир нечта халқлар охириги вақтларда расмий равишда христиан динига ўтишган. Туркий халқлар қадимдан бир-бирига яқин яшаган бўлиб, таржимонсиз гаплашишда бир-бирини ўзаро тушунадилар.

Китоб кейинчалик 1912 йилда “Турк Юрти” журналида нашр этилади. Бу асарга немис шарқшуноси Мартин Хартман, Венгер Х. Вамберилар ижобий баҳо беришади. Туркистондан М. Бехбудий, А.Зохирий, Юсуфхўжа Оғалиқ ўғли, шу китоб билан танишишган. Асарни ўқиган Бехбудий Валидийни “Буюк турк муаррихи”<sup>1</sup> – дея таъриф беришади.

Асарни ўқиган Маҳмудхўжа Бехбудий Заки Валидийни тарихдан дарс бериш учун Самарқанддаги мадрасасига таклиф қилади.

<sup>1</sup> Prof. Zeki Velidi Togan. *Natiralar ...* –Ankara: 1999, §52.S. 90-91.

Бехбудий “Миллатни тарихини билиш, Туркистонда ўтган боболаримизни ижтимоий ҳаёти, қайси йўл билан тараққий этганини ва маданиятини билиш учун “Туркистон тарихи” бор бўлганда тарихий хатоликларни билиб ибрат олган бўлар эдик. Бу қийин масала бўлиб, бунда ёш муаррихимиз мухтарам Аҳмад Заки Валидий афандидан умид қилмоқдамиз”<sup>1</sup> – деб ёзади “Ойна” журналида.

Заки Валидий шарққа оид қарашларни таҳлил қилар экан, бу борада Олмон, Австралия ва Рус академиялари туриши, Германияда Бавария, Саксония ва бошқа фанлар академиялари нашриётида шарққа оид ишлар нашр этилсада, булар айниқса Пруссия академияси ва Гётингем илмлар жамияти нашриётида кўп нашр этилганини таъкидлайди.

Хулоса қилиб айтганда, Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг илмий меросида билвосита ва бевосита обод турмуш масалаларига доир фикрлар талайгина. Фақат бунда бир жиҳатни ёдда тутиш керак: улуғ мутафаккирнинг ижодида обод турмуш хусусий ҳолатда эмас, эл-юрт, Ватан, умуммиллат манфаатларига боғлаб тадқиқ этилади...

## **8. МУСТАҲҚАМ ОИЛА – ОБОД ТУРМУШ ТАРЗИНИНГ АСОСИ**

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан сўнг оила, унинг жамиятдаги ўрни ҳақида бир неча илмий ва амалий ишларни олиб борди. Бу борада Президент Ислом Каримовнинг асарлари ва маърузаларида оила тўғрисидаги концептуал фикрлари ҳозирги даврнинг муҳим илмий ва амалий жиҳатдан касб этмоқда. Хусусан Президентимиз Ислом Каримов шундай дейди: “Ўтган давр мобайнида биз эришган марралар ҳақида гапирар эканмиз, ҳеч шубҳасиз, кўпчиликнинг хайрати ва ҳавасини уётадиган натижалар, яони, ялпи ички маҳсулотимиз ҳажмининг, аҳоли реал

<sup>1</sup> Маҳмудхўжа Бехбудий. Туркистон тарихи керак // «Ойна». № 38. 1914.

иш ҳақи ва даромадларининг юксак ўсиш суроатларини; иқтисодиётимиздаги туб таркибий ўзгаришлар ва мамлакатимизда ишлаб чиқариш ўзлаштирилган мутлақо янги, рақобатдош маҳсулотларнинг жаҳон бозорига чиқарилаётганини; юртимиз қиёфасини бутунлай ўзгартираётган иншоотлар ва ишлаб чиқариш корхоналари, ижтимоий объектлар ва турар-жой биноларини барпо этиш бўйича кенг миқёсдаги бунёдкорлик ишларини; таълим-тарбия, солиқни саклаш ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш соҳаларида қўлга киритаётган улкан ютуқларимизни ёрқин мисолларда кўриш ва англаш қийин эмас.

Ана шундай бекиёс ўзгаришларнинг амалий, ҳаётий натижаси сифатида юртимизда болалар ва оналар ўлими кескин қисқаргани, аҳолининг ўртача умр кўриш даражаси ҳозирги кунда собиқ СССР ҳудудидаги энг юқори кўрсаткичлардан бирига – 73 ёшга, аёлларимиз ўртасида эса 75 ёшга етганининг ўзи, ўйлайманки, ҳеч кимни, авваламбор, шу юртда яшаётган одамларни бефарқ қолдирмайди, албатта”.<sup>1</sup>

Бундай амалий ишларни ҳар бир йилни маълум бир ном билан аталиши, мамлакатимизда олиб борилаётган ислохотлар натижаси дейишимиз мумкин. 1997 йил – Инсон манфаатлари, 1998 йил – Оила йили, 1999 йил – Аёллар йили, 2000 йил – Соғлом авлод йили, 2001 йил – Оналар ва болалар йили, 2002 йил – Қарияларни қадрлаш йили, 2003 йил – Обод маҳалла йили, 2004 йил – Меҳрмурувват йили, 2005 йил – Сихат-саломатлик йили, 2006 йил – Ҳомийлар ва шифокорлар йили, 2007 йил – Ижтимоий ҳимоя йили, 2008 йил – Ёшлар йили, 2009 йил

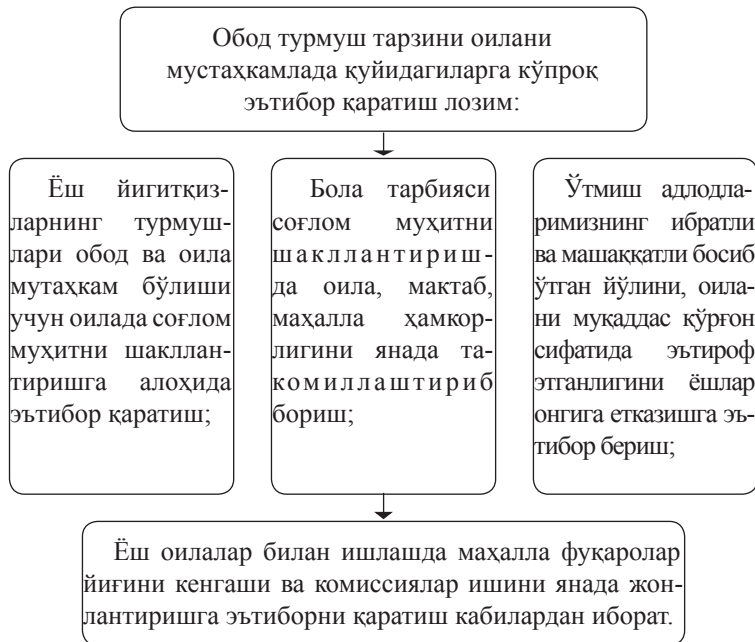
---

<sup>1</sup> Каримов И. Бизнинг йўлимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларини изчил давом эттириш йўлидир. Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. 08.12.2011.

– Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили, 2010 йил – Баркамол авлод йили, 2011 йил – Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили, 2012 йил – Мустаҳкам оила йили деб эълон қилинди. 2012 йилни Президентимиз томонидан “Мустаҳкам оила йили” ва 2013 йил “Обод турмуш йили” деб эълон қилиниши юқоридаги фикримизнинг тасдиғи дейишимиз мумкин.

Президентимиз ташаббуслари билан Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 2 февралдаги 54-сон қарорига асосан Республика “Оила” илмий-амалий Маркази ташкил этилди.

Президент Ислам Каримов ўз маърузаларида мустаҳкам оила ҳақида шундай деган эди: “Шарқда қадим-қадимдан оила муқаддас Ватан саналган. Агар оила соғлом ва мустаҳкам бўлса, маҳаллада тинчлик ва ҳамжиҳатликка эришилади. Бинобарин, маҳалла-юрт мустаҳкам бўлса, давлатда асоиштилик ва барқарорлик ҳукм суради”.



Ёш демократик давлатимизнинг оилаларни, маънавий ва руҳий баркамоллигини мустаҳкамлаш борасида амалга оширилаётган сайъи ҳақатлари кун сайин ортиб бормоқда. Президент И.А.Каримов бошчилигида ҳукуматимизнинг оила мустаҳкамлигини таъминлаш, унинг ижтимоий функцияларини амалга ошириш имкониятларини кенгайтириш, айниқса, оиланинг фарзандлар тарбиялашдаги нуфузини оширишга кўмаклашиш ҳамда ёш эр-хотинларнинг уй-жой, маиший шарт-шароитларни яхшилаш борасидаги аниқ дастурий тадбирлари мамлакатимизда оила ва никоҳ муносабатларининг қадрият сифатида эътироф этилишини таъминламоқда.

Хўш, оила тарихий жараёнда қандай вужудга келган? Бу ҳақда олимларнинг турли қарашлари мавжуд.

Шу нарса аёнки, кишилик тараққиётининг илк босқичларида ҳам оила тушунчаси пайдо бўлмаган, лекин жинсий эҳтиёж туфайли эркак ва аёл жуфтлашуви мавжуд эди. Дастлаб, бу жуфтлашув танлов асосида эмасди. Ҳатто насл қолдириш мақсади ҳам кўзланмас, шунчаки тасодифий эҳтиёжни қондиришга йўналтирилган эди. Бора-бора эндогамия ва экзогамия муносабатлари қарор топа бошлади. Дастлаб муайян уруғ ёки қабила аъзолари ўртасидаги гуруҳий никоҳга асосланган эндогамик оила типи юзага келди.

Бундай оила типини (никоҳни) излари аталмиш инцест, сарорат, левират ва полигамик оилаларни онда-сонда бўлса ҳам ҳозирги кунда ҳам учратиш мумкин.

Президент Ислоҳ Каримов таъкидлаганидек, “Оила ҳақида гапирар эканмиз, авваламбор, оила ҳаётнинг абадийлигини, авлодларнинг давомийлигини таъминлайдиган, муқаддас урф-одатларимизни сақлайдиган, шу билан бирга келажак насллар қандай инсон бўлиб етишишига бевосита таъсир кўрсатадиган тарбия ўчоғи эканини тан олишимиз даркор”<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Каримов И.А. Хавфсизлик ва барқарорли йўлида. Т. 6. – Т.: Ўзбекистон. 1998. -Б. 400.

Никоҳ орқали оила қуриш жамият тараққиётининг кейинги ривожланган босқичларида вужудга келган. Ундан аввалги даврда оила қуриш тартиби, усули, умуман оилани вужудга келиши тарихи соҳа олимларининг қизиқтирган муҳим масалаларидан биридир.

Никоҳ – арабча сўз бўлиб, қўшилиш деган маънони англатади<sup>1</sup>. Бу фақат жисмоний жуфтлашиш эмас балки маънавий муштараклашишдир. Бу ижтимоий ҳодиса бўлганлиги учун гувоҳлар иштирокида амалга оширилади.

Бурхониддин Марғинович ёзишича: “Билгинки, никоҳ бобда гувоҳлик шартдир”, чунки Расулulloҳ (с.а.в) “Гувоҳларсиз никоҳ – никоҳ эмас” деганлар<sup>2</sup>.

Никоҳ барча даврларда ҳам ҳақиқий оиланинг такомиллашуви ва ривожланишига маънавий, ҳуқуқий асос бўлиб хизмат қилган. Никоҳ янги қурилаётган оилани давлат, жамоат томонидан расмий равишда тан олинишидир. Шу сабабли ҳам никоҳни қайд этиш давлат органларининг вазифаларидан бири бўлган, унинг меъёр ва мақсадлари қонунлар билан белгиланган. Барча диний таълимотларда никоҳнинг шакли ва мақсадлари масаласига бефарқ қаралмаган. Никоҳнинг бекор қилиниши эса, давлат томонидан қайд этилган. Унинг ахлоқий, ҳуқуқий меъёрлари белгилаб қўйилган.

Мамлакатмизда никоҳнинг ҳуқуқий асослари яратилган бўлиб, 1992 йил 8 декабрда қабул қилинган Конституциямизда ва 1998 йил 30 апрелда қабул қилинган Оила кодексига белгилаб берилган. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси Конституциясининг 63-моддасида таъкидланишича, “Никоҳ томонларнинг ихтиёрий розилиги ва тенг ҳуқуқлигига асосланади”. Ўзбекистон Республикаси Оила Кодексининг 13-моддасига биноан, “Никоҳ

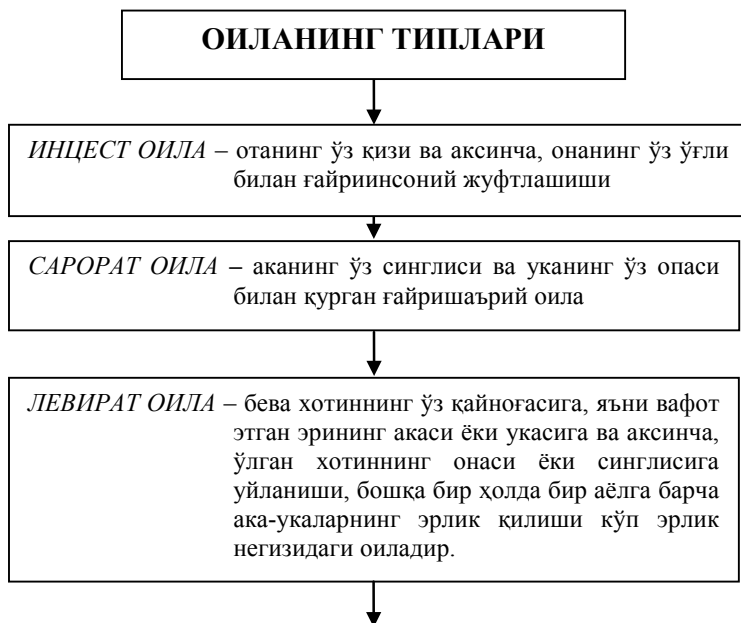
---

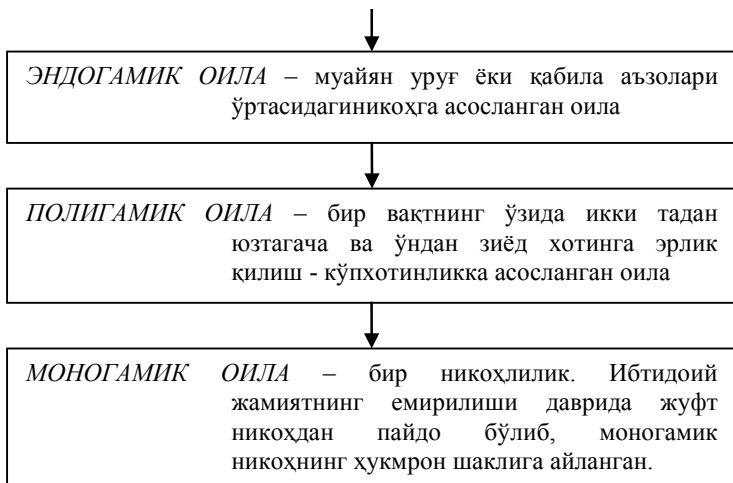
<sup>1</sup> Отахўжаев Ф. Никоҳ ва уни ҳуқуқий тартибга солиниши. – Тошкент. 1995. – Б.19.

<sup>2</sup> Бурхониддин Ал-Марғинович. Ҳидоя. Т.1. –Т.: Адолат. 2001. –Б. 647-648.

фукаролик ҳолати далолатномаларини қайд этиш органларида тузилади. Шундай никоҳгина ҳуқуқ ва мажбуриятни вужудга келтиради. Диний расм-русумларга биноан тузилган никоҳ юридик кучга эга эмас. Шунингдек, сохта никоҳ, яъни эр-хотин ёки улардан бирининг оила қуриш мақсадини кўзламай тузган никоҳи ҳам ҳақиқий эмас деб топилади”.

Никоҳ ёши Ўзбекистонда эркаклар учун 18 ёш, аёллар учун 18 ёш этиб белгиланган. Узрли сабаблар бўлганида, алоҳида ҳолларда никоҳланувчиларнинг илтимосига кўра, никоҳ давлат рўйхатидан ўтказиладиган жойдаги туман, шаҳар ҳокими никоҳ ёшини кўпи билан 1 йилга камайтириши мумкин. Никоҳ эр-хотиндан бирининг ўлими ёки ўлган деб эълон қилиниши оқибатида тугатилади. Эр-хотин ҳаётлигида никоҳдан ажралиш йўли билан бекор қилиниши мумкин.





Шундай никоҳ ҳукм сурган давр ҳам бўлганки, қабила она томондан қон-қардош бўлган бир қанча гуруҳларга, уруғларга бўлиниб, улар ичида никоҳ мутлақо ман этилган. Шунга кўра, бу уруғларга мансуб бўлган эркаклар гарчи қабила ичидан хотин олишлари мумкин бўлсада, бироқ хотинни ўз уруғидан бошқа уруғдан олишлари лозим бўлган эди.

Никоҳ ва оила муносабатларининг кўпчилиги одоб-ахлоқ нормалари билан тартибга солинади. Шундай бўлсада, баъзи урф-одатлар, анъана ва расм-русумларга ҳам қонуний жиҳатдан ёндашмоқ ҳозирги кун талабига айланди. Оиланинг ҳақиқий бахт макони бўлишини таъминлашда муҳаббат, бурч, виждон, ҳалоллик, ўзаро ҳурмат, бир-бирига қўмаклашиш каби эзгу ниятларнинг рўёбга чиқиши учун бир оилада ҳуқуқий билимларга таянган ҳолда замин яратилиши лозим. Ҳуқуқ – никоҳ ва оила муносабатларининг айримларини тартибга солади.

Оилавий муҳит – оилавий муносабатлар, тарбиявий жараёнлар кечадиган ижтимоий-маънавий, муҳитни ифодоловчи тушунчадир. Қайси миллатнинг ўзига хос



маънавияти, дунёқараши, тасаввур ва эътиқодини шакллантириш ҳамда юксалтиришда оиланинг ўрни ва таъсири бекиёсдир. Инсон қалби ва онгидаги энг соф, покиза туйғулар, илк ҳаётий тушунча ва тасаввурлар энг аввало, оила бағрида шаклланади. Президент И.А.Каримов таъкидлаганидек, "...айнан оила муҳитида пайдо бўладиган ота-онага ҳурмат, уларнинг олдидаги умрбод қарздорлик бурчини чуқур англаш ҳар қайси инсонга хос бўлган одамийлик фазилатлари ва оилавий муносабатларнинг негизини, оиланинг маънавий оламини ташкил этади. Кўп йиллик илмий кузатиш ва тадқиқотлар шуни кўрсатадики, инсон ўз умри давомида оладиган барча информациянинг 70% ни 5 ёшгача бўлган даврда олар экан. Боланинг онги асосан 5-7 ёшда шаклланишини инобатга оладиган бўлсак, айнан шу даврда унинг қалбида оиладаги муҳит таъсирида маънавиятнинг илк куртаклари намоён бўла бошлайди. "Халқимизнинг қуш уясида кўрганини қилади", деган доно мақоли, ўйлайманки, манашу азалий ҳақиқатни яққол акс эттиради. Одамзот учун бир умр зарур бўладиган табиий кўникма ва хусусиятлар, масалан, қайси боланинг ўзига ҳос ва ўзига мос қобилияти, атрофдаги одамлар билан муомаласи, тенгдошлари орасида ўзини қандай ҳис қилиши, етакчилик хислатларига эга бўлиши ёки бўлмаслиги, керак бўлса дунёқараши – буларнинг барчаси аввало, унинг туғма табиати, шу билан бирга, оилада оладиган тарбиясига узвий боғлиқ эканини ҳаёт тажрибаси кўп мисолларда тасдиқлаб беради"<sup>1</sup>.

Комлоши М. йиққан материалларини таҳлил қилиб, оила муҳити (вазияти, шароити, ҳолати)ни қуйидаги уч тоифага: ўзгарувчан, ижобий ва салбий.

Бола учун оиладаги соғлом ижтимоий-руҳий муҳит умуминсоний ва миллий қадриятлар манбаидир. Шарқона қадриятлар, ахлоққа асосланган ўзбек оилаларида ўз шах-

<sup>1</sup> Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Т.: "Маънавият". 2008. –Б. 52-53.

сий фаровонлигидан кўра оила шаънининг баланд тутилиши, қариндош уруғ ва яқин одамларга, қўни-қўшниларга ғамхўрлик қилишни биринчи ўринга қўйилиши – олий даражадаги кадрият бўлиб, оилани ташқи муҳит билан боғлашга ва мустаҳкамлигини таъминлашга хизмат қилади.

Оила аъзоларининг ўзаро муаммоларини тадқиқ қилган венгер социологи М.Комлоши 10-14 ёшдаги мактаб ўқувчиларининг ўқишга ва меҳнатга бўлган муносабатига бевосита таъсир қилувчи оила муҳити (вазият, шароит, ҳолат) омилларини тўрт гуруҳга ажратади:

1) ота-оналарнинг жамоатчилик фаолияти (уларнинг мафкуравий қарашлари ва ишга нисбатан муносабатлари);

2) оила ичидаги муносабатлари (ота ва она муносабати, ота-оналарнинг бува ва бувига муносабатлари, ака-укалар ва опа-сингилларнинг ўзаро муносабатлари);

3) ота-оналарининг тарбиявий-педагогик фаолияти (уларнинг тарбиявий муаммолари, қизиқишлари, мактаб билан ҳамкорликлари, ўқувчиларга дарс тайёрлаш кезида ота-оналарнинг ёрдами, уларнинг тарбиявий аҳамияти);

4) оилада ўқувчининг фаолияти (ўқувчининг кундалик тартиби, хўжалик ишларидаги муайян мажбурияти) ва бошқалар.

Президент И.Каримов “Бугунги кунда биз ҳеч кимдан кам бўлмайдиган демократик давлат, халқимиз учун озод ва фаровон ҳаёт қуриш мақсадлари билан яшар эканмиз, оила институтини янада мустаҳкамлаш” кераклигини алоҳида уқтириб, 2012 йилга юртимизда “Мустаҳкам оила йили” деб ном берилди. “Азал-азалдан халқимиз учун муқаддас бўлмиш оилани ҳаётимизнинг таянчи ва суянчи, жамиятимизнинг ҳал қилувчи асосий бўғини деб қабул қилиниши, замирида, ҳеч шубҳасиз жуда катта маъно моҳият мужассам. Чунки, оила соғлом экан – жамият

мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан, – мамлакат барқарор”<sup>1</sup>

Оила инсониятнинг ўз-ўзидан кўпайиши, ўз-ўзини бошқариш ва яхлит бир жамиятни юзага келтирган илоҳий ва мўъжизавий кашфиёт. Оила қонунларининг муҳим вазифаларидан ва мақсадларидан бири – фуқароларнинг оила олдидаги ўз масъулиятларини ҳис қилишдан иборат<sup>2</sup>.

Ёшларда маънавий кадриятлар ва эътиқодни шакллантирар эканмиз, бу соҳадаги бирламчи тажриба оилавий муҳитда ўзлаштирилади. Шахс хулқидаги ҳар қандай оғишлар, маънавий парокандалик белгилари авваламбор оила шаротидаги нуқсонлар билан белгиланади. Қолаверса, оиланинг асосий вазифаси жамият талабига мос инсонни етиштиришдир. Шунинг учун ҳам ҳар қандай шаклланиш, ҳар қандай эътиқод тарбияси оиладан бошланади.

Инсон оила аъзолари даврасида меҳр-муҳаббат олади, ҳурмат ва эътибор қозонади, ўз оиласи паноҳида ҳимояланади ва қийин вазиятларда таянч топади. Президентимиз И.Каримов таъкидлаганидек, “Мендан энг катта бойлик нима деб сўрашса, билимли, ақлли одобли, эртанги кунини ўйлайдиган фарзанд ота-онанинг энг катта бойлиги. Бундай бойликка эга бўлганларни жамоа бойбадавлат ота-она, бой-бадавлат оила деб тан олади. Бундай оила ҳеч қачон хор бўлмайди.”<sup>3</sup>

Замонавий оила тарбиясида болаларни миллий мустақиллик руҳида тарбиялаш, уларда миллий ғурур, миллий онг ва ўз-ўзини англаш, ватанпарварлик

<sup>1</sup> Каримов И.А. Бизнинг йулимиз – демократик ислохотларни чуқурлаштириш ва модернизация жараёнларни изчил давом эттириш йўлидир. // ЎзР Конституциясининг 19 йиллигига бағишланган тантанали маросимдаги маърузаси. Халқ сўзи, 2011, 8 декабр.

<sup>2</sup> “Ўзбекистон Республикасининг Оила Кодексига шарҳлар. -Т.: Адолат, 2000, - 11 бет.

<sup>3</sup> Каримов И. Хавфсизлик ва барқарор тараққиёт йўлида. Том 6. - Т.: Ўзбекистон, 1998, - 400 бет.

туйғуларини шакллантиришни тақозо этади. Болага, ватанга меҳр ғоясини сингдириш, миллат ва халқ ўтмишига, унинг қадриятларига бўлган хурмат-эҳтиром хиссини тарбиялашдан келиб чиқади. Шуни таъкидлаш лозимки, ота-онанинг болага, боланинг ота-онага бўлган муҳаббати Ватан ва миллатга бўлган меҳр-муҳаббат билан йўғрилган бўлмоғи лозим.

Замонавий оила ўзининг тарбия йўналишида миллий ва умуминсоний қадриятлар ўзаро уйғунлик касб этган. Ўз анъаналарини авлодларнинг бой тажрибалари асосига қурган ва уларни мунтазам бойитиб боришга одатланган, соғлом маънавий-ахлоқий муҳитга эга бўлгани натижасида ҳар қандай ижтимоий-иқтисодий шарт-шароитда ҳам ўзлигини йўқотмайдиган, ўз даври билан ҳамиша ҳамнафас ва ҳамкор оиладир. Одатда бундай оилада, оилавий муносабатлар тўғри йўлга қўйилган бўлиб, ота-она ва фарзандлар, бобо-момолар ва набиралар ўртасида бир-бирини тушуниш, англаш, хурмат қилиш, ўзаро ёрдамлашиш, меҳр-мурувват кўрсатиш тамойиллари уйғунлик касб этган бўлади. Ўзбекистонда оила фаровонлигини таъминлаш, аҳоли соғлигини муҳофаза қилиш ва уни ҳар томонлама ривожлантириш, ёшларни маънавий баркамолликка эриши муаммоси, давлат, жамоат, хусусий амалиёт доирасида ҳал қилинаётгани асл ҳақиқатдир. Оила фаровонлигини таъминлаш, уни мустаҳкамлаш, аҳоли саломатлигини муҳофаза қилиш, таълим жараёнини миллийлаштириш, миллий қадриятларни тиклаш масалалари давлат сиёсатига айланган. Бу ҳақда Президент И.Каримов "...Жамиятимизнинг асоси оила моддий ва ижтимоий жиҳатдан мустаҳкамланмоқда. Биз давлатимизнинг ижтимоий асосларини мустаҳкамлашда, унинг барқарорлигида мамлакатимизнинг эртанги тақдири билан боғлиқ бўлган жисмонан соғлом, маънавий жиҳатдан етук ёш авлод-

ни тарбиялашда оиланинг муҳим ўрин тутишига катта аҳамият бермоқдамиз”<sup>1</sup> – деб таъкидлаганлар.

Умуман олганда, соғлом авлод, энг аввало соғлом наслни, руҳи фикри соғлом, иймон-эътиқоди бутун, билимли, маънавияти юксак, мард ва жасур, ватанпарвар авлоддир. Буюк давлатни фақат соғлом миллат, соғлом авлодгина кура олади. “Фарзандлари соғлом юрт қудратли бўлади, қудратли юртнинг фарзандлари соғлом бўлади.”<sup>2</sup> Биз мамлакатимизнинг келажагини кўзда тутган ҳолда, соғлом ва баркамол авлодни тарбиялашда жамиятимизнинг энг муҳим, ҳал қилувчи бўғини бўлмиш оилага алоҳида эътибор бериш ва уни ҳар томонлама асраб-авайлашимиз зарур.

---

<sup>1</sup> Каримов И. Мамлакатни модернизация қилиш ва иқтисодийтимизни барқарор ривожлантириш йўлида. 16 Том. -Т.: Ўзбекистон, 2008. - 160 бет

<sup>2</sup> Каримов И. Озод ва обод ватан, эркин ва фаровон ҳаёт пировард мақсадимиз. Том 8. -Т.: Ўзбекистон, 2000 -95 бет

## II-ФАСЛ. МАҚОЛАЛАР

### ТАБИАТГА БЕПИСАНД МУНОСАБАТ – ОБОД ТУРМУШ КУШАНДАСИ

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш, экологик хавфсизликни таъминлаш, фуқароларнинг қулай табиий атроф муҳитга эга бўлиш ҳуқуқини ҳимоя қилиш Ўзбекистон давлати экологик сиёсатининг асосий йўналиши ҳисобланади. Юртимизда амалга оширилаётган туб ўзгаришлар, жамиятни янада демократлаштириш ва янгилаш, мамлакатни ислоҳ қилиш ва модернизациялаш асосли равишда экологик муносабатларни ҳуқуқий тартибга солишни такомиллаштиришга ҳам ўз таъсирини кўрсатди. Ушбу ислохотлар самараси ўлароқ, экологик йўналишдаги 100 дан ортиқ нодавлат нотижорат ташкилотни бирлаштирган Ўзбекистон Экологик ҳаракатининг ҳуқуқий мақоми янги сифат босқичига кўтарилди ҳамда Олий Мажлис Қонунчилик палатасида ўз депутатлик ўринларига эга бўлди. Давлатимиз раҳбари таъбири билан айтганда, Ўзбекистон Экологик ҳаракати “атроф муҳитни муҳофаза қилиш масалаларини ўртага қўйиш ва назорат қилиш, инсонни ва мамлакат аҳолисини экологиянинг хавfli ҳамда тажовузкор ўзгаришларидан ҳимоя қилиш учун улкан имкониятларни кўлга киритди”<sup>1</sup>. Бу ўз навбатида экологик хавфсизлик муаммосини ҳал этиш борасида муҳим ижобий қадам бўлди. Бу борада Президентимиз И.А.Каримов экологик хавфсизлик муаммосига тўхталиб, “радиоактив ифлосланиш катта хавф туғдирмоқда. Навоий вилоятида-

---

<sup>1</sup> Каримов И.А. Асосий вазифамиз – Ватанимиз тараққиёти ва халқимиз фаровонлигини янада юксалтиришдир. – Тошкент: Ўзбекистон, 2010. – Б. 29.

ги қолдиқлар сақланадиган жой экологик жиҳатдан хавфли ифлослантириш ўчоғи ҳисобланади. Бу ердаги радиоактив қумни шамол учириш хавфи бор”<sup>1</sup>, – деб таъкидлаган эди. Ҳақиқатан ҳам, экологик хавфсизликнинг таркибий қисми сифатида радиациявий хавфсизликни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Хусусан, “2008–2012 йилларда Ўзбекистон Республикасининг атроф муҳитни муҳофаза қилиш ишлари дастури”да ҳам радиация жиҳатидан хавфли ҳудудларида экологик ҳолатни соғломлаштириш экологик хавфсизликни таъминлашнинг муҳим йўналиш сифатида мустаҳкамланган.

Таъкидлаш жоизки, собиқ Иттифок даврида республикамиз трансчегаравий ҳудудларида, хусусан, Қирғизистон ва Тожикистон чегарасида зарур хавфсизлик чоралари кўрилмаган ҳолда бир неча радиоактив чиқиндилар омборлари жойлаштирилган бўлиб, ҳозирда, ноқулай табиий шароитлар таъсири остида ушбу омборлар бузилиши ҳамда атроф муҳитни радиациявий ифлослантириш манбаи бўлиб қолиши мумкинлиги ҳам бу борадаги вазиятнинг нақадар жиддийлигидан далолат беради.

Мустақиллик йилларида эса, мамлакатимизда экологик хавфсизликни таъминлаш борасида амалга оширилган чора-тадбирлар тизимида радиациявий хавфсизликни таъминлаш бўйича ҳам салмоқли ишлар амалга оширилди. Чунончи, радиациявий хавфсизликни таъминлашнинг ташкилий-ҳуқуқий асослари ва зарур қонунчилик базаси яратилди ҳамда ушбу соҳада самарали давлат бошқаруви ва назорат тизими йўлга қўйилди.

Гарчанд, ўтган йиллар мобайнида юртимизда радиациявий хавфсизликни таъминлаш борасида кенг кўламли ишлар олиб борилган бўлса-да, бу борада ўз ечимини кутаётган муаммолар ҳам талайгина. Хусусан, хўжалик фаолиятини юритиш натижасида кимёвий ашёларни иш-

<sup>1</sup> Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Тошкент: Ўзбекистон, 1999. – Б.512.

латиш ҳажми сезиларли даражада қисқартирилганлигига қарамасдан (қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришда сўнгги 10-12 йилда пестицидлардан фойдаланиш ҳажми 3-4 марта қисқарган), тупроқни ва сувни қолдиқ токсик моддалар билан ифлослантириш муаммоси ҳали ўз ечимини топганича йўқ. Шунингдек, мамлакатимиз ҳудудида 13 та заҳарли кимёвий моддаларни кўмадиган жарликлар жойлашган ҳамда фойдаланиш ман қилинган жами, тахминан 9 минг тонна заҳарли кимёвий ва радиациявий моддалар кўмилган бўлиб, барча заҳарли кимёвий моддалар кўмилган жойларни сақлаш шароити белгиланган талабларга жавоб бермайди.

Ушбу ҳолатлар мамлакатимизда радиациявий хавфсизлик ҳолати тўғрисидаги вазиятни чуқурроқ таҳлил этиш ҳам бу борадаги ҳуқуқий базани такомиллаштириш заруриятидан далолат беради. Хусусан, Республикамиз ҳудудида уран қазиб олиш жараёнида кўплаб уюмлар тўпланиб қолган, жумладан, бугунги кунда 150 та участка радиоактив ифлосланган бўлиб, улар махсус дастур асосида режали тарзда дезактивация ва рекультивация қилишни талаб этади. Бу ўз навбатида, мамлакатимизда радиоактив уран рудаларини қазиб олиш экологик хавфсизликка маълум даражада хавф солаётганлигидан далолат беради<sup>1</sup>.

Уран рудаси объектларидан ташқари, Ўзбекистон ҳудудида таркибида радиоактив моддалар миқдори кўп бўлган бошқа фойдали қазилмаларни қазиб олиш ва қайта ишлаш объектлари ҳам мавжуд. Чунончи, кўмир ва фосфоритлар қазиб олиш ва қайта ишлашни мана шу объектлар сирасига киритиш мумкин. Масалан, Ангренда кўнғир кўмир қонида қазиб олинаётган кўмирнинг умумий миқдоридан 15 % га яқини табиий уран ва унинг пар-

---

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида миллий маъруза (2002-2004 йиллар). – Тошкент: Чинор ЭНК, 2006. – Б. 78–79.



чаланиш маҳсулотлари билан ифлосланган бўлиб, у ҳам атроф муҳитни радиоактив ифлослантирувчи хавф манбаи бўлиб қолмоқда.

Шунингдек, Навоий шаҳри яқинида жойлашган гидрометаллургия заводи – НТМК чиқиндиларни сақлаш омбори ҳам атроф муҳит учун маълум радиациявий хавф туғдиради. Ҳозирги кунга келиб 59,7 минг тонна чиқиндилар мавжуд бўлиб, уларнинг радиоактивлиги 90 кбк/кг гача етади. Ушбу ҳудудда чиқинди қолдиқларининг Зарафшон дарёсига қисман сингиб бориши ва уларнинг ер ости сувларига тушиши кузатилмоқдаки, бунинг натижасида 1 км кенгликдаги майдонда минерализация 2-3 баробар ортиб кетиши аҳоли саломатлигига хавф солмоқда ва радиациявий хавфсизлик талабларини бузмоқда<sup>1</sup>.

Ўзбекистоннинг шимоли-ғарбидаги Учқудуқ шаҳрида 1961 йилдан бери ишлайдиган уран рудаси омборлари ҳам жойлашган бўлиб, омборларда сақланаётган радиоактив чиқиндилар ҳажми 3 млн. тоннага яқинни ташкил этади. Ушбу ерларда эспозицион доза қуввати 10-400 МКР/соатни ташкил этиши ҳам радиациявий жиҳатдан хавфли саналади.

Юқоридагилар билан бир қаторда, Тошкент вилояти Оҳангарон тумани ҳудудидаги Янгиобод руда қонида, Наманган вилояти Поп туманидаги уран қонларида ҳосил бўлган радиоактив чиқиндилар ҳам радиациявий хавфсизликка таҳдид солмоқда ва бу ўз навбатида, радиациявий хавфсизликни таъминлаш соҳасидаги қонунчилик базасини такомиллаштиришни тақозо этмоқда<sup>2</sup>.

---

<sup>1</sup> Ўзбекистон Республикасида атроф-муҳит ҳолати ва табиий ресурслардан фойдаланиш тўғрисида миллий маъруза (1988-2007 йиллар бўйича ретроспектив таҳлил) / ЎзР Табиатни муҳофаза қилиш давлат қўмитаси. – Тошкент: Чинор ЭНК, 2009. – Б. 157-159.

<sup>2</sup> Ўзбекистон Республикасида атроф табиий муҳит муҳофазаси ва табиий ресурслардан фойдаланишнинг ҳолати тўғрисида миллий маъруза (2002-2004 йиллар). – Тошкент: 2006. – Б. 78-84.

Ушбу маълумотлар мамлакатимизда радиациявий хавфсизликни таъминлашга оид ташкилий, иқтисодий, ҳуқуқий муаммолар мавжудлигидан ҳамда уларнинг илмий асослантирилган ечимини излаш, шунингдек, бу бо-радаги қонунчилик базасини янада ривожлантиришни тақозо этади ҳамда диссертация мавзусининг долзарбли-гидан далолат беради.

Атроф табиий муҳитни муҳофаза қилиш, инсон соғлиғини ҳимоя қилиш, радиация хавфсизлигини таъ-минлашга бағишланган илмий тадқиқот ишлари олиб бориш бугунги кунда долзарб аҳамият касб этади. Чун-ки, бу муаммо республикамиз мисолида ҳуқуқшунослик фани нуқтаи назаридан тадқиқ этилгани йўқ. Бу авва-ло, радиация-вий хавфсизликнинг назарий муаммо-лари ўрганилмаганлигида, шу билан бирга, миллий қонунчилигимизда радиация хавфсизлиги, радиоактив ашё-лар, ядро материаллари ҳамда атом энергиясини иш-лаб чиқариш ва ундан фойдаланиш жараёнида вужудга келади-ган чиқиндиларни тавсифловчи бир қатор аралаш тушунча-лардан фойдаланишга сабаб бўлмоқда. Ушбу ту-шунчаларнинг ўзаро муносабати жуда мураккаб бўлиб, уларнинг моҳиятини изоҳлаб беришни талаб этади. Чун-ки, бу ҳуқуқий нормаларни амалга ошириш уларни ама-лиётда қўллашда се-зиларли даражада қийинчиликларни туғдирмоқда.

### **1. Театр – ибратхона...<sup>1</sup>**

Миллий академик драма театримиз кейинги йилларда кўплаб созу етук асарларни саҳналаштириб, томошабин-ларни хушнуд этиб келмоқда. Ҳар бири турли жанр ва мавзулардан баҳс очувчи мазкур спектакллар, албатта, ўз аудиториясига эга бўлди, ҳақли эътироф ва... эътирозлар билдирилди.

---

<sup>1</sup> Мўминжон Ҳўжаев.

\* \* \*

... таърифлай олмайман, аммо, пиеса якунида барча баравар йиғлади... Бу йиғи соф миллий характернинг ғолиб келганлиги учун дувва-дувва оқар, киши мириқиб, маза қилиб йиғларди. Мен шу кунгача фақат бир марта айна ҳолга тушганман. Ўшанда марҳум адиб Шукур Холмирзаевнинг “Ўзбек характери”ни илк дафъа мутолаа қилиб эдим. Бугун эса..., ўзбек характери боз дилни ажиб ҳиссиётларга ошино этди. Ўзбек бўлганлигим учун кўнглим осмон бўлиб, чин қалбдан бир тўкилиб олдим. Холбуки бояги спетаклда Ирода (Дилноза Кубаева) ўлган – биз ғолиб чиқмагандик, орзу-нияларга эришмагандик... (аксарият спектаклларнинг фина-лида ҳамма муроду мақсадига эришиши русум бўлган бир паллада, рости, бундай услуб, ечим кишига бироз эриш тую-ларкан, фикрлашга ундаркан!) Лекин ҳамма гап шунда...

У ўлди, у мағлуб. Бироқ...

Қани эди, ҳаммага ҳам унингдек мағлуб бўлиб шарафи насиб қилса...

Бефарзандликдан азият чекаётган севишганлар боши берк кўчага кириб қоладилар. Исмоилжонни (Фатхулла Масъудов) акаси, опаси унга ўз фарзандларини беришга умуман кўнишмайди. Шунда Ирода ўзи ишлайдиган касал-хонадаги бир дугонасини эрига тегишга кўндиради. Бир амаллаб эрини ҳам кўндиргач, тўй бўлади.

Тўй. Биринчи кеча. Илк кундошлик туни.

Ирода телба бўлаёзган: янги келин тушган уйга қараб нола қилади, эрини ўзга аёл қучоғида ётганини ўйлаб ҳеч чи-дай олмайди, сабри етмайди. Қийноқлар ҳаддан ошиб, жон қуши танни тарк этар онлари яқинлашади, у кучдан қола бошлайди. Шу пайт Исмоилжон боғ томондан келиб қолади, аста-секин хушини йўқотиб бораётган Иродани бағрига бос-ганча янги келин ҳузурига кирмаганини..., кира олмаганини айтади. Бироқ, кеч бўлган эди...

Ирода жон бериш олдидан секин пичирлайди: “Сизсиз ўтмас кунларим!..”.

Исмоил фарёд кўтарди, чор-ночор жонсиз танани сил-китиб, ўксиб-ўксиб йиғлади. Шовқин-суронга ажабланиб чиққанлар эса бақадек қотиб қолишди, биров Исмоилжоннинг ёнига келишга жазм қилолмасди. Исмоилжон бўлса ўкраб йиғлар, атрофга жовдираб қарар эди.

Аста парда туширилди – томоша тамом.

Дарвоқе, салкам ярим соат қарсак чалиб турган томошабинлар ҳам унча-мунча эмас экан. Чин санъатни биларкан булар. Мен бўлса кимларнингдир гапига кириб, сўзини эши-тиб, борингки, ёзмишларини ўқиб асл санъат ихлосмандлари бизда йўқдир-ов деб юрардим...

Адабиётда аёллар образи масаласига жидийроқ қаралиши зарур. Айниқса, адабий танқид бу ҳақда жўяли бир гап айтиши, баъзи асарлардаги порнографик баёнчиликка муносабат билдириши шарт, деб ўйлайман. Зеро, адабиётнинг катта ижтимоий куч ўлароқ қаралар экан, ана шу сўз санъатида миллат аёлларининг сийрати-ю, сувратини гўзал алфозда чизишимиз, қолаверса ёшларимиз аёл гўзаллиги де-ганда, аввало қалб дилдорлигини тушунишларига эришиши-миз жудаям муҳимдир. Бугун ғоят урчиб кетган беандиша томошалар орасида мана бундай тоза ўзбекиё санъат намунаси ар қанча мақтовга лойик.

“Юксак санъат ҳаётни акс эттирибгина қолмайди, ҳаётда иштирок қилиш билан уни ўзгартиради”, деб ёзган эди таниқли рус адиби Илья Эринбург А.М.Горкий номидаги Адабиёт институти талабалари билан қилинган суҳбатда<sup>1</sup>. Ўйлаб кўрилса, бу ўринда ёзувчи бадиий адабиётнинг характерини, кучини назарда тутиб, уни ижтимоий ҳаётни ўзгартиришга қодир куч сифатида баҳоламоқда.

“Сизсиз ўтмас кунларим” спектаклининг сценарий му-

---

<sup>1</sup> Бадиий ижод ҳақида. // Совет ёзувчиларининг нутқ ва мақолалар тўплами – Т.: Давлат Адабиёт нашриёти, 1960-йил, 166-саҳифа.

аллифи Эркин Хушвақтов кейинги йилларда фаол ижод қилаётган дараматургларимиздан. У ўзбек театри тарихида муносиб из қолдириб келаётган фавқуллодда фаол адиб. Ай-нан шу пьеса мисолида айтар бўлсак, драматург ижодий ка-молот палласига кўтарилибди. Демак, санъат, театр ихлос-мандлари ундан янада етук пиесалар кутишга ҳақлидирлар.

## **2. “Алпомиш” достонида Ватанпарлик<sup>1</sup>**

Халқ дostonлари миллатнинг кечмиши, тарихи, табиати, севинч-у изтиробларидан сўйловчи гўзал қиссалардир. Бинобарин, бадиий адабиётнинг илк ва бетакрор намуналари ҳам шу дostonлар. Уларнинг ҳар биридан муайян тарихий ҳақиқат нафаси уфуради – эшитганда қалбингиз сурурга тўлади, руҳингиз ором олади.

Бунда халқнинг барча қатламлари ўз сўзларини, ижтимоий ва маиший муаммоларини юксак нафосатга чулғаб тараннум этадилар. Шу боис, халқ дostonлари бир йил ёки бир асрда яратилмайди. Қачонлардир, бир оташқалб инсоннинг юрагидан отилиб чиққан сўзлар дostonнинг зуваласи бўлса, бахшилар, айтимчилар, дарвешлар, кайвонилар, халқнинг таъби назмга эга бошқа вакиллари уни тўлдирадилар, ижодий ёндашиб, ўзлари билган-кўрган воқеа ҳодисаларни киритадилар, келишмаган жойларини тушириб қолдирадилар. Кейин ҳаммага бирдек манзур бўладиган, муайян тарихий ҳақиқатга зид келмайдиган обида яралади.

Маълумки, халқ дostonлари қаҳрамонлик, жанг-нома, ишқий-саргузашт, тарихий ва китобий турларга бўлинади<sup>2</sup>. Ўтиборлиси, барча дostonларда Ватанпарлик, миллатпарварлик марказий ўринни эгаллайди. Ҳатто ишқий-саргузашт туридаги дostonларда ҳам гапнинг аввали Ватандан бошланади. Дostonларда ботирнинг бо-

<sup>1</sup> Дилмурод Жуманов.

<sup>2</sup> Қаранг: Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т.: “Фан”, 1979 й.

тирлиги кимни ёки қанча лашкарни тор-мор келтиргани билан эмас, элнинг уҳдаси-ю, Ватаннинг равнақи учун нечоғлик хизмат қилгани ила белгиланади.

Мен ҳам шу бағрикенг халқнинг бир фарзанди сифатида унинг бой оғзаки ижодидан баҳраманд бўлиб улғайдим. Эсимда: энди-энди ақлимни таниб, дала-тўшга акаларим билан қатнашга одатланган кезларда, биз – бир гала кишлоқ болалари тўпланиб, Йигитали бахшининг ажиб қиссаларини вужудимиз қулоққа айланганча тинглардик<sup>1</sup>. Ботирлар, баҳодирлар ҳақидаги жўшқин ҳикоялардан таърифлаб бўлмас даражада шукуҳ туярдик...

Яқинда кишлоққа борганимда, ошна-оғайнилар билан гурунг асносида Йигитали бахшининг оламдан ўтганини эшитдим. Кўнглим ғалати бўлиб кетди. Азим тоғларга туташ қир-адирларда чопқиллаб ўтган ёшлик кезларим бир-бир кўз ўнгимдан ўта бошлади. Тенгдош жўраларим, бинафша рангли адирлар ва..., ва Йигитали бахши! Унинг гоҳи эзгин, шикаста оҳанг билан, гоҳи шиддат ва ҳаяжон билан айтган қўшиқлари – умрбоқий дostonлари...

Бу дostonлар ҳақида ўйлаганимда, аввало, Ватан деган тушунча қалбимни қамрайди. Мен ўзимни жуда китобсевар атай олмасам-да, ҳарҳолда, ардоқли адибларимизнинг кўплаб сара асарларини ўқиганим бор.

Мухтарам адибларимиз, хушнафас ҳофизларимиз мени кечирсинлар, аммо, ишонч билан айта оламанки, Ватан ҳақида ўқилган-эшитилган энг гўзал ашъор-у алёрлар ўша дostonлар қадар қалбга ёлқин солмайди. Бунинг сирини, мана энди, халқ оғзаки ижодини росмана ўқиб-ўрганишга киришган кезде англаб турибман. Гап шундаки, миллатнинг ижоди миллат ижодкорларининг асарларидан зарблироқ, таъсирлироқ бўлади. Зарбли дейишимизнинг боиси шуки, халқ дostonларида киши қалбига дилдорлик билан йўл топувчи нозик, аммо залвори оғир иборалар

---

<sup>1</sup> Наманган вилоятининг Чортоқ туманидаги Алихон кишлоғи назарда тутилмоқда – Муаллиф.

кўп. Бундан иборалар, гўё бир зарб ила киши қалбини маҳв этади, Ватан деган улуғ тушунчани онгу шууримизга мангу муҳрлайди.

Она Ватан дейилади. Нега? Бу ҳақда кўп ўйлайман. Ўқиб-ўрганганларим асосида топган жавобим шу бўлдики, биринчидан, Ватан деган улуғ туйғуни, аввало, муштипар оналаримиз, мунис сингилларимиз теранрок, чуқуррок ҳис қиларкан. Иккинчидан, Ватанпарварлик даставвал аёлда бўлсин экан, шундагина асл юртпарвар йигитлар дунёга келаркан. Учинчидан, юртнинг аёллари Ватаннинг тимсоли бўлиб, улар қай гўшада бўлмасин, химоя қилмоқ, эъозламоқ миллат ўғлонларининг муқаддас бурчи саналар экан. Бошқача айтганда, аёлни эъозламоқ Ватанни эъозламоқдир. Бу ўринда Ватан туйғусига фақат географик жихатдан ёндашмаслик лозимлигини айтмоқчимиз, холос. Шу ўринда, халқимизнинг ўлмас маданий мероси – “Алпомиш”дан фикримизга қувват берувчи бир мисол келтирамиз.

“Алпомиш” достонида Барчиной қалмоқ элидаги талогўпларни хат орқали Ҳақимбек – Алпомишга етказди. Бу хатни Алпомишнинг отаси Бойбўри атай беркитиб кўяди. Ёлғиз ўғлим ор талашиб, ёт элларда сарсон бўлмасин деган содда бир ўзбакий истак уни шундай қилишга ундайди. Ҳақимбекнинг синглиси Қалдирғоч ойим эса хатни топиб олади ва акасига етказди. “Шу вақтларда Ҳақимбек ўн тўрт ёшга кирган, маст бўлган нордай кўпик сочиб ўтирган, неча махрамлар хизматида турган” бир палла эди<sup>1</sup>. Хатни ўқиб, “Олти ойчалик йўлда бўлса, қалмоқнинг элида бўлса, зўр ёвнинг қўлида бўлса, бир хотин оламиз, деб сандироклаб ўламизми”, деб хатни тиззасини остига босиб ўтиради.

Ҳа, Алпомишнинг баҳодирлигига таъриф йўқ, куч-

---

<sup>1</sup> Қаранг: Алпомиш. Достон. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли., Ёзиб олувчи: Маҳмуд Зарифов – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 65-саҳифа.

қудратли бўлса-да, 14 яшарлик бўз йигит эди. У ҳарб ил-мини мукаммал ўзлаштирган-у, лекин, дийдаси қаттиқ, эрка ўсган бир тўра эди. Унинг онгида ҳали Ватанпарварлик туйғуси тўкис шаклланиб улгурмаганди, яъни, Ватанни ҳимоя қилиш деганда фақатгина уни ёғийлардан асраб-авайлашни тушунувчи ёвқур баходир эди.

Ақлли, зийрак сингил бу паҳлавон акасининг ориятини кўзга, олисдаги қондошини ҳимоялаш мақсадида жўрттага унинг жиғига тегади:

*Ака, айтган сўзим оғир олмагин,  
Нар-мода ишини бунда қилмагин.  
Бу ишдан беҳабар бўлиб турмагин,  
Сен бормасанг ёринг қалмоқ олади<sup>1</sup>.*

Мазкур мисралар икки жиҳати билан эътиборимизни тортади. Қалдирғоч ойим томонидан Ҳакимбекнинг ориятини кўзгайтиш биринчи жиҳат бўлса, иккинчи жиҳат, аёлга, пировардида Ватанга қандай муносабатда бўлиш кераклигини зардали оҳангда айтганидир.

Биз обод турмуш тарзи ҳақида фикр юритар эканмиз, миллий бойлигимиз – “Алпомиш” қатидага мана бундай жуджа чуқур, фалсафий асосларни тадқиқ, таҳлил, талқин қилишимиз шарт ва зурур...

### **3. Мустақиллик йилларида фалсафа<sup>2</sup>**

Айни кунларда Президентимизнинг ташаббуси ва раҳнамолигида барча соҳалар жадал юксалмоқда. Ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий тараққиёт мисли кўрилмаган даражада раванқ топди. Юртбошимиз ўз асарлари ва нутқларида алоҳида қайд қилганидек, бундай ютуқларни янгича тафаккурсиз, янгича қарашларсиз қўлга киритиб бўлмайди.

---

<sup>1</sup> Қаранг: Алпомиш. Достон. Айтувчи: Фозил Йўлдош ўғли., Ёзиб олувчи: Маҳмуд Зарифов – Т.: Ғ.Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1985, 66-саҳифа.

<sup>2</sup> Мўминжон Хўжаев.



Дарҳақиқат, мустақиллик йилларида илм-фан, инчунун, фалсафа таълими ва фани равнақ топди, мазмун-моҳияти тубдан янгиланди, ҳар томонлама ўзимизга хос ва мос фалсафий таълимот – “Мустақиллик фалсафаси” шаклланди, ихтисослашган кенгашлар орқали фан докторлари ва номзодлари етишиб чиқмоқда. Қолаверса, жаҳон мумтоз фалсафасининг йирик намоёндалари – Афлотун, Аристотель, Плутарх, Цицерон ва Нитщенинг энг сара асарлари ўзбек тилига таржима қилинди. Ҳозирда буюк немис файласуфи Гегелнинг “Эстетика” асари ҳам нашр этилиш арафасида турибди.

ЮНЕСКО Халқаро ташкилоти инсонларни фалсафий билимга, илмга мурожаат этиш, янгича ғоялар томон йўналтириш мақсадида 2002 йилда ҳамма мамлакатларда ҳар йили ноябрь ойининг учинчи пайшанбасида “Фалсафа куни”ни, 2005 йилда эса “Бутунжаҳон фалсафа куни”ни нишонлаш тўғрисида Қарор қабул қилди. Ҳозирги пайтда дунёнинг аксарият мамлакатларида бу кун кенг кўламда нишонлаб келинмоқда. Бизнинг мамлакатимизда ҳам ушбу кунни 2006 йилдан бери Ўзбекистон Фалсафа жамияти Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий Университетининг Фалсафа факультети, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг И.М.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институти ва Ўзбекистон файласуфлари Миллий жамияти ҳамкорликда ўтказиб келмоқда.

Ўтган вақт давомида Ўзбекистонда ва жаҳонда бу соҳада улкан ўзгариш ва юксалишлар, янги пайдо бўлган йўналишлар юз берди. Бу даврда ўзбек олимлари жаҳон халқларининг фалсафий тафаккури ҳазинасини ўқиб-ўрганиш, тенглашиш баробарида уни бойитишга ҳам ўз улушларини қўшдилар. Чунончи, Ватанимизда илк бор “Мустақиллик фалсафаси”, “Сиёсат фалсафаси”, “Ҳуқуқ фалсафаси”, “Иқтисод фалсафаси”, “Тарих фалсафаси”, “Маданият фалсафаси”, “Санъат фалсафаси” каби илмий

йўналишларга асос солинди. Жойларда фалсафий фанлар йўналишида қарийб 200 та кафедра фаолият кўрсатмоқда. Умуман, Ўзбекистонда ўтган давр мобайнида фалсафий фанларга доир 700 дан ортиқ турли ном ва мавзулардаги монография, рисола ҳамда ўқув қўлланмалар яратилди. Қайд этиш лозимки, бу китобларнинг аксарияти чет эл мамлакатларида нашрдан чиқди. Бундан ташқари биргина ўтган 2009 йилнинг ўзида 200 дона фалсафа йўналиши ва унга алоқадор мазмундаги китобларнинг чоп этилгани соҳадаги тадрижий юксалишни ифодасидир.

Бу борада сўз кетганда, айниқса, иккита ишни алоҳида кўрсатиш лозим. Биринчиси, 2000 йили Вашингтонда (инглиз тилида, масъул муҳаррир: академик Саид Шермухамедов) нашр этилган “Маънавий маданият ва ижтимоий тараққиёт: Ўзбекистонда фалсафий тадқиқотлар” номли сермазмун, қамровдор жамоавий монография бўлиб, ушбу китоб ўзбек фалсафасининг жаҳондаги мавқеини янада мустаҳкамлади, қолаверса, олимларимизнинг илмий салоҳиятини дунё жамоатчилигига намён қилди. Иккинчиси эса 2009-йили Россияда нашр этилган “Глобалистика” халқаро луғатини тайёрланишида ўзбек олимларининг иштирокидир.

Бундай ютуқлар замирида, албатта, чуқур тарихий асос, ворисийлик тақозоси ҳам борлигини унутишга ҳаққимиз йўқ. Бинобарин, аждодларимиз яратган бой ва сермазмун фалсафий мерос бизнинг бугунги мувафакқиятларимиз учун замин бўлди.

Сўнгги йилларда фалсафада чуқур янгиланишлар ва ўзгаришлар кечди, мафкуравий маҳдудликка барҳам берилди. Худди шу даврда Ўзбекистон Фалсафа жамияти фикрлар тобланиб, баҳс-у мунозаралар асосида шаклланиб, маромига етадиган, образли қилиб айтганда, ижтимоий ҳаётга, илмий муҳитга “оқ фотиҳа” оладиган даргоҳга айланди. Фалсафа жамиятида муттасил равишда ўтказиб

келинаётган Фалсафа фани ва таълимнинг долзарб муаммоларига бағишланган доимий илмий-назарий семинар кўплаб олимларнинг илк илмий-ижодий ишларига туртки бергани, ўз мулоҳазаларини атоқли олимлар назаридан ўтказиб олишлари учун шарт-шароит яратиб берди. Мухтасар қилиб айтганда, бу ерда ҳам ташкилотчилик, ҳам илмий муҳит ажойиб бир тарзда йўлга қўйилган. Бугун юртимизда фаолият олиб бораётган файласуф-олимларнинг қарийб барчаси мана шу даргоҳ билан бевосита ёки билвосита ҳамкорлик қилиб келмоқда.

Маълумки ҳар бир олий ўқув юртида фалсафа ва фалсафий фанлар ўқитилади. Ўзбекистонда 70 га яқин олий таълим муассасалари мавжуд бўлиб, уларда 296,6 минг нафар талаба таҳсил олади. Ҳар йили қарийб 50 минг нафар талаба олийгоҳни битириб, катта ҳаёт сари қадам ташлайди. Жумладан, фалсафа факультети ва йўналишларини йиллик битирувчилари сони 350-400 нафарни ташкил этади. Чунончи, ЎзМУда Фалсафа факультети, Шарқшунослик университетида Фалсафа йўналиши, БухДУда Тарих-фалсафа факультети, СамДУда Тарих-фалсафа йўналиши фаолият кўрсатмоқда. Бу факультет ва бўлимлар, айтиш жоизки, фалсафани ўқитиш ва фанни ривожлантириш борасида муайян ишларни амалга оширмоқда. Ўйлаймизки, бу рақамлар ортида фалсафанинг баркамол авлодни шакллантиришдаги ўрни, роли, аҳамияти яққол кўзга ташланади.

Бу борада 1922 йилда Ўрта Осиё давлат университетида кафедра сифатида иш бошлаб, 1991 йилдан алоҳида факультет бўлиб фаолият кўрсата бошлаган ва ўз таркибидаги 5 та бўлим, 9 кафедра орқали 5 та бакалавриат, 15 та магистратура йўналиши мутахассислар тайёрлаётган ЎзМУ Фалсафа факультетининг ўрни бекиёс. Эътиборлиси шундаки, 180 дан ортиқ профессор ўқитувчилардан иборат бу аҳил жамоа ёшларга сабоқ бериш баробари-

да 15 га яқин илмий-амалий ва фундаментал лойиҳа (грант) ларни ҳам бажариб, фалсафа фани ҳамда таълими раўнақида етакчилик қилаётир. Шунингдек, Ўзбекистон Фалсафа жамиятида 2 та, Ўзбекистон Файласуфлари Миллий жамиятида 5 та, И.Мўминов номидаги Фалсафа ва ҳуқуқ институтида 10 дан ортиқ йирик лойиҳалар устида ишланмоқда. Мазкур тадқиқотлар ёш авлодни баркамол қилиб тарбиялашга қаратилган.

Ўзбекистонда айни пайтга келиб, 148 та илмий тадқиқот муассасалари мавжуд. Шулардан фалсафа йўналишига бевосита ёки билвосита алоқадор ташкилотлар сони 10 тани ташкил этади. Ёки республикамиздаги 22 минг нафар тадқиқотчиларнинг қарийб 3 минг нафари фалсафий фанлар йўналишида изланишлар олиб боришмоқда.

Умуман, баркамол авлод тарбияси учун ҳар биримиз масъулмиз. Аммо фалсафа бу борада катта аҳамиятга эга. Негаки, фалсафа – маънавий изланишларнинг аввали, ибтидоси.

#### **4. Орзунинг ушалгани<sup>1</sup>**

Мен ва менинг тенгошларим шундай ёруғ, бахтли кунларда яшаётганимиздан жуда-жуда ғурурланамиз. Балки, бу гапларим кимларгадир баландпарвоз иддаодек туюлар, ватангадоларнинг пайтавасига қурт ташлар... Лекин, ҳақиқат шуки, бутун Ўзбекистон ва унда яшовчи барча миллатлар Президентимиз атрофида жипслашиб, синовли кунларни мардона, ёруғ юз билан ўтишди. Мана, бугун эса бахтли дамлар шуқухини туйиб, келажак сари дадил одимламоқдамиз.

Ёш, мустақил Ўзбекистоннинг барча ютуқлари замирида, менинг назаримда, ёшларга оида давлат сиёсатини тўғри, адолатли олиб борилгани бўлди. Мен бўлажак ҳуқуқшунос сифатида республикамиздаги ислохотлар ва унинг қонуний асослари тарихини чуқур ўргандим.

<sup>1</sup> Дилмурод Жуманов

Хуррият шамоллари эса бошлаган дастлабки йиллардаёқ қабул қилинган “Ёшларга оид давлат сиёсатининг асослари тўғрисида”ги Қонун бу йўналишдаги дастлабки энг муҳим қадам бўлган эди. Кейинчалик бу борадаги ишлар тобора юксалиб, аниқ режа ва дастур асосида олиб берилди. Хусусан, ҳар бир йилга алоҳида ном бериб, махсус дастур асосида айни соҳа ривожини кучайтиришдек эзгу ишда ҳам оила, соғлом авлод, маънавий ва жисмоний баркамоллик назарда тутилди: 1997 йил – Инсон манфатлари йили, 1998 йил – Оила йили, 1999 йил – Аёллар йили, 2000 йил – Соғлом авлод йили, 2001 йил – Оналар ва болалар йили, 2002 йил – Қарияларни кадрлаш йили, 2003 йил – Обод маҳалла йили, 2004 йил – Меҳр-мурувват йили, 2005 йил – Сихат-саломатлик йили, 2006 йил – Ҳомийлар ва шифокорлар йили, 2007 йил – Ижтимоий ҳимоя йили, 2008 йил – Ёшлар йили, 2009 йил – Қишлоқ тараққиёти ва фаровонлиги йили, 2010 йил – Баркамол авлод йили, 2011 йил – Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик йили, 2012 йил – “Мустаҳкам оила йили” ва 2013 йил – “Обод турмуш йили”. Юқоридаги номларнинг барида ёш авлодга миллий урф-одатларимизни чуқур сингдириш асосий мақсад қилингани ойдинлашади. Шунингдек, у спорт бўладими, адабиёт бўладими, маънавият бўладими – ёшларнинг барча қизиқиш ва орзулари шаклланадиган гўша, муқаддас маскан – оила, Юртбошимизнинг доимий эътибори ва ғамхўрлигида бўлди. Президентимиз ташаббуслари билан Вазирлар Маҳкамасининг 1998-йил 2-февралдаги 54-сонли қарорига асосан Республика “Оила” илмий-амалий Маркази ташкил этилди.

Президентимизнинг Болалар спортини ривожлантириш жамғармаси мажлисида айтган гаплари, айниқса, спортчи қизларимизнинг тобора фаоллашиб бораётгани тўғрисида куйиниб гапирганлари бир воқеани ёдимга солди.

Ўрта мактабда ўқиб юрган пайтларимизда, турли спорт мусобақаларига иштирокчиларни саралаш жараёнида кўпроқ йигитларга эътибор қаратилар эди. Назира исмли синфдошим югуриш мусобақаларида барчамиздан ўзиб кетган, биз – қизларни нозикойим деб билгич болаларни чангида қолдирганди. Афсуски, туман босқичига уни эмас, бошқа бир ўқувчини, ўғил болани олиб боришди. Мактабимиз шу тариқа кейинчалик спортчи ёки спорт муаллимаси бўлиб етишадиган кадрдан мосуво бўлди. Охири марта қишлоққа борганимда сўраб-суриштирдим: ўша синфдошим Назира мактабга қатнаётган жажжи қизчасини югуриш мусобақаларига мустақил тайёрлаётган экан. Унинг турмуш ўртоғи, қайнона-қайнотаси ҳам кейинги йилларда аёллар спортига бўлган муносабатнинг ўзгариб бораётганини тушуниб, невараларини югуриш бўйича олимпиада чемпиони бўлмагунча тиниб-тинчимасликларини таниш-билишларга айтаётган эмишлар.

## МУНДАРИЖА

<b>ЎЗБЕКИСТОН – ОБОД ТУРМУШ ТАРЗИ ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАР БЕШИГИ</b> ( <i>Муқаддима ўрнида</i> ) .....	3
--	---

### **I-ФАСЛ. ОБОД ТУРМУШ ЎЗБЕК ХАЛҚИНИНГ АЗАЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИДАНДИР**

1. “Авесто”да бўй кўрсатган ҳақиқатлар.....	10
2. Соҳибқирон Амир Темури – ўрта асрлар мусулмон шарқида обод турмуш назарияси ва амалиётининг асосчиси .....	20
3. Абу Али Ибн Сино – обод турмуш таълимоти ва амалиёти- нинг буюк қарвонбошиси .....	25
4. Нодирабегим (Моҳларойим) ижодида обод турмуш.....	38
5. Юксак покизалик ахлоқ обод турмуш асосидир .....	46
6. Обод турмуш ва ижодкор ахлоқи (А.Навоий ва З.Бобур).....	68
7. Буюк маърифатпарвар Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг ил- мий меросида обод турмуш масалалари.....	81
8. Мустаҳкам оила – обод турмуш тарзининг асоси .....	90

### **II-ФАСЛ.**

#### **МАҚОЛАЛАР**

Табиатга беписанд муносабат – обод турмуш қушандаси .....	102
---	-----

Илмий-маърифий нашр

**МЎМИНЖОН ХЎЖАЕВ, ДИЛМУРОД ЖУМАНОВ**

**ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИ  
МЕРОСИДА ОБОД ТУРМУШ ТАРЗИ  
ҲАҚИДАГИ ҒОЯЛАР**

*Тарихий-фалсафий ва ахлоқий таҳлил*

*Муҳаррир:*

**Бехзод ҚОБУЛОВ**

*Мусахҳиҳа:*

**Нилуфар ҲАЙИТОВА**

*Техник муҳаррир:*

**Ихтиёр САИД**

**Лицензия: АІ №218, 03.08.2012.**

Теришга берилди 02.04.2013 й.

Босишга рухсат этилди 17.04.2013 й.

Бичими 84x108 <sup>1</sup>/<sub>32</sub>. Офсет босма. Шартли босма таб. 7,5.

Гарнитура Times. Адади 100 нусха. Буюртма №45.

Баҳоси келишилган нарҳда.

«Истиқлол нури» нашриёти.

100129, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30.

«OLMOS QILICH» МЧЖ босмахонаси чоп этилди.

100129, Тошкент шаҳри, Навоий кўчаси, 30.